

ISSN: 2667-5501

ilâhiyât

akademik araştırmalar yillığı

Sayı 4
Ocak-Aralık
2021

*Issue 4
January-December
2021*

EDITED BY ENTELEKYA

e-ISSN: 2667-5501

Sayı / Issue: 4

Yıl / Year: 2021

Ocak-Aralık / January-December

ilâhiyât: akademik araştırmalar yillığı Aralık arasında yayınlanan hakemli yıllık bir dergidir. Dergimiz din, tarih, felsefe, psikoloji ve sosyoloji gibi teoloji alanında yayın yapmayı amaçlamaktadır.

(**ilâhiyât: annual of academic studies** is a peer-reviewed journal annually published between January and December. The Journal aims to broadcast in theological areas such as religion, history, philosophy, psychology, and sociology.)

İletişim Bilgileri / Contact Information

Adres / Address: Hacı Bayram Veli Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi,
Şenyuva Mah. Seyhan Cad. No: 11, 06300, Keçiören, Ankara

Telefon / Phone: 90 312 5461533

Web Sayfası / Web Page: www.ilahiyat.com.tr

E-Posta / E-Mail: dergiilahiyat@gmail.com

Kapak ve Tasarım / Cover and Design

İlyas Altuner

Editör Kurulu / Editorial Staff

Editörler / Editors in Chief

Fatih Özkan, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

İlyas Altuner, Iğdır Üniversitesi

Editör Yard. / Assoc. Editor

Hilmi Karaağaç, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Dil Editörü

Nurefşan Bulut Uslu, Ankara Üniversitesi

Yayın Kurulu / Editorial Board

Abdulhekim Ağırbaş, Çankırı Karatekin Üniversitesi

Aytımırza Satıbalıyev, Ankara Üniversitesi

Ercan Eser, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Mahmut Demir, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Umaira Ibrahim, MIC Afzalul Ulama Koleji, Hindistan

Danışma Kurulu / Advisory Board

Ali Ayten, Marmara Üniversitesi

Burhanettin Tatar, Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Celal Türer, Ankara Üniversitesi

Cevat Başaran, Atatürk Üniversitesi

Fatih Toktaş, Dokuz Eylül Üniversitesi

Fazlı Arslan, İstanbul Üniversitesi

Hakan Olgun, İstanbul Üniversitesi

Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul Üniversitesi

İbrahim Çapak, Bingöl Üniversitesi

İhsan Çapcıoğlu, Ankara Üniversitesi

İlhami Güler, Ankara Üniversitesi

Mehmet Sait Reçber, Ankara Üniversitesi

Musa Yıldız, Gazi Üniversitesi

Mustafa Çevik, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Mustafa Tekin, İstanbul Üniversitesi

Şamil Öçal, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

İçindekiler / Contents

ENTELEKYA / ENTELECHY	
01	NIKOLAOS DAMASKENOS
	Çeviren / Translated by
	İLYAS ALTUNER
	Aristoteles Felsefesi Üzerine
	<i>On the Philosophy of Aristotle</i>
MAKALELER / ARTICLES	
35	OSMAN VARSAK
	Namık Kemal'in Dini Yönü ve Din Eğitimi Görüşleri
	<i>The Religious Aspect of Namık Kemal and His Views on Religious Education</i>
51	HASAN HALİLOĞLU & BELGİN AKSAK
	Kur'an Işığında Tefsir, Te'vil ve Tercüme Olgusu
	<i>The Phenomenon of Interpretation, Explanation and Translation in the Light of the Qur'an</i>
75	MOULAY HASSAN HAFIDI
	نصوص الصلوات على النبي: مكانتها وأهميتها في الأدبين العربي والإسلامي
	<i>The Texts of Prayers on the Prophet: Their Place and Importance in Arabic and Islamic Literature</i>
107	DİLEK DUMANGÖZ
	Ahlak Eğitiminde Ailenin Rolü
	<i>The Role of the Family in Moral Education</i>

Aristoteles Felsefesi Üzerine ^a

NIKOLAOS DAMASKENOS

Çeviren

 İLYAS ALTUNER ^b

Öz: Büyük Hirodes'in tarihçisi ve danışmanı olarak da bilinen Nikolaos Damaskenos'un Aristoteles felsefesi üzerine yaptığı çalışmanın, daha sonraki yazarların eserlerinde korunan birkaç parça dışında, büyük ölçüde H. J. Drossaart Lulofs'un çalışmaları ile gösterilene kadar kaybolduğuna inanılıyordu. Şu anda Cambridge'de bulunan bir el yazmasında korunan metinlerden biri (Üniversite Kütüphanesi, Gg. 2.14) bu eserin Süryanice bir versiyonundan uzun alıntılardan oluşuyordu. Bu alıntılardan, Süryani versiyonunun, tamamlandığında, en az on üç mēmrā'dan (sözden) oluştuğuna ve Aristoteles'in doğa bilimleri ile ilgili bilinen tüm eserlerinin yanı sıra *Metafizik*'i de az ya da çok kapsadığı çıkarılabilirse de her mēmrā'dan alınan alıntılarının uzunluklarında büyük bir tutarsızlık vardır. Böylece *Oluş ve Bozuluş Üzerine*'yi kapsayan kısım sadece yedi satıra indirgenir, Aristoteles'in *Meteoroloji*'sinin ilk üç kitabına tekabül eden altıncı mēmrā'dan yapılan alıntılar, bu metnin Cambridge el yazmasında yer aldığı toplam 76 sayfadan 45 sayfasını oluşturuyor.

Anahtar Kelimeler: Aristoteles, Nikolaos Damaskenos, Cambridge el yazması, felsefe, metafizik, fizik.

^a Bu çalışma, 'Entelekyia Mantık-Metafizik Okulu' adı altında yürütölen çalışmalardan bir kesittir. Çevirinin yapıldığı kaynak için bkz. Nicolaus Damascenus, *On the Philosophy of Aristotle: Fragments of the First Five Books*, Syriac trans. Huneyn ibn İşhak, Eng. trans. & com. H. J. Drossaart Lulofs (Leiden: E.J. Brill, 1965), 60-91.

^b İğdır Üniversitesi İlahiyat Faköltesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
altuneril@yahoo.com

On the Philosophy of Aristotle ^c

Abstract: The work on Aristotelian philosophy by Nicolaus Damascenus (Nicholas of Damascus), also known as a historian and adviser to Herod the Great, was believed to be lost except in a few fragments preserved in works of later authors until it was shown largely through the work of H. J. Drossaart Lulofs, that one of the texts preserved in a manuscript now in Cambridge (University Library, Gg. 2.14) consisted of long excerpts from a Syriac version of that work. Although it may be gathered from these excerpts that the Syriac version, when complete, consisted of at least thirteen mēm̄rē (words) and covered more or less all the known works of Aristotle relating to the natural sciences, as well as the *Metaphysics*, there is a great discrepancy in the lengths of the excerpts taken from each mēm̄rā (word). So that the part covering the *De Generatione et Corruptione* is reduced to a mere seven lines, while the excerpts from the sixth mēm̄rā corresponding to the first three books of Aristotle's *Meteorology* make up 45 pages out of the total of 76 pages which this text occupies in the Cambridge manuscript.

Keywords: Aristotle, Nicolaus of Damascus, MS Cambridge, philosophy, metaphysics, physics.

---

^c This translation is a section of studies which were performed under the title of 'Entelekyia School of Logico-Metaphysics'.

ENTELEKYA

NIKOLAOS DAMASKENOS
ARISTOTELES FELSEFESİ ÜZERİNE

© entelekya

نیکولاوس داماسکینوس

د فلسفہ ارسطو پر مشتمل

© entelekya

نیکولاوس الدمشقی

فی فلسفہ ارسطو طالیس

انتلیخیا

Aristoteles Felsefesi Üzerine, 1-5

[Başlık] Aristoteles felsefesi hakkında sekiz kitap: (1) Fiziksel konuşma üzerine, (2) Oluş ve bozuluş üzerine, (3) Gökyüzü üzerine, (4) Meteoroloji üzerine ve alışkanlık hakkında çalışma, (5) Hayvanların hareketi üzerine, (6) Bitkiler üzerine, (7) Ruh üzerine, (8) Teoloji üzerine.

[Önsöz] Ayrıca, ilahî yardımla, Hatip Nikolaos'un kısaca özetlediği Aristoteles'in Fiziksel konuşma hakkındaki kitaplarının [bazı] kısımlarının nüshasını çıkarıyoruz. Onun eseri, insanın doğasını belirgin kılmada yararlıdır: bilgelik konusunda kendinden önce ve kendinden sonra felsefe çalışmış olan kimseleri ne kadar da geçmiştir.

KİTAP I

328r ARISTOTELES'İN FİZİKSEL KONUŞMA ÖĞRETİSİNİ DERLEDİĞİ FİZİKSEL KONUŞMA ÜZERİNE ESERİ HAKKINDA NIKOLAOS'UN İLK KİTABINDAN

- 1 Felsefe iki kısma ayrılır: ilkeler hakkında araştırma ve ilkelerden sonra *gelen şeyler* hakkında araştırma. Öyleyse, ilkin doğası gereği ilkelere ilişkin ayırışmayı düzenlemeliyiz.
- 2 İlke (yani başlangıç) kaç şekilde tanımlanır? Bir ilke, bir şeyde ilk *gelen* şeydir, çünkü o, her şeyde aynı olmamasına karşın her ilkede ortak olandır. Çünkü biri, bir şeyin olduğu gerçeğinin, yani öz ve maddenin, doğa ve tohumun ilkesidir (yani başlangıcı); diğeri bir etkinliğin, yani bir yolculuğun, bir eylemin ilkesidir (yani başlangıcı); diğeri ise soylu bir etkinliğin, sözgelimi deneyimin (ve uygulamanın) ilkesidir.

İçte bulunan bir ilke vardır ki, o başlangıçtır, örneğin bir geminin omurgası, bir evin temelleri ve bir hayvanın kalbi. Dışta bulunan bir ilke vardır ki, o üretendir, örneğin esnaf dışarıda kendi işini, baba dışarıda çocuğu ve kötüye kullanım dışarıda savaşı üretir.

İstençle hareket eden bir ilke vardır, sözgelimi zorbalığın, krallığın ve tiranlığın ilkesi. Her şeyin ilk kısmı olan bir ilke vardır, bir kitabın başlangıcının onun ilk dizesi olması gibi.

Bir ilke var ki, ilk öğrenilen şey olması nedeniyle ilke adı verilir. Bu, doğası gereği ilk değildir, ancak bu nedenle öğrenme kolaylığı gelir. Öyleyse algı ve düşünce, algıya açık olan şeyler yoluyla kanıtlamaya gereksinim duyan şeyler ve kanıtın kendisinden geldiği önermeler, ilkelerdir, yani geometrik ilkelerdir.

Bir ilke, uğruna bir şeyin meydana geldiği, son ve iyi olan şeydir, sözgelimi şifa sanatının sağlığı ve rehberin sanatının esenliği. Her şeyin tözünün ilkesinin bütün ilkelerden daha üstün ve tam anlamıyla ilk olduğu açık değildir.

Doğası gereği açık olan şeylerle bize açık olan şeyler aynı değildir: 3
ilkeler ve öğeler gibi basit şeyler doğası gereği açıkken, bununla birlikte, bileşik olan ve algılanabilir şeyler bizim için açıktırlar.

Bilgisiz kimse için adlar, o adları oluşturan şeylerden (yani doğası gereği daha açık olmalarına karşın heceler ve harflerden) daha açıktır ve çocuk için de baba, insandan daha açık ve daha bilinebilirdir: bu nedenle, gördükleri her insana baba derler.

Algı bizde doğuştandır; ondan sonra hafızayı, daha sonra üçüncü 4
sırada deneyimi (yani uygulamayı), dördüncü sırada sanatı ve en sonunda da bilgiyi ediniriz.

İlkelerin soruşturması üç kısımdır: birinci kısım hareket halindeki 328v
şeylerin ilkeleri hakkında, ikincisi hareketsiz şeylerin, üçüncüsü de 5
onlar arasında bulunan ve kendi kendilerine hareket etmeyen, ancak rastlantısal olarak hareket eden şeylerin ilkeleridir ve onlar son-
suza dek bedenlerde hareket ederler. Onlardan birincisi bedenler, ikincisi maddesiz olanlar ve üçüncüsü de onların her ikisinden de pay alanlardır.

Hareketli olanın kuramına fizik denir, çünkü hareketin ilkesi (yani kökeni) doğadır. Ortadakilerin kuramı matematiktir; üçüncüsü ise teolojidir: onda Tanrının bilgisi içerilir. Bu, şeref bakımından tüm diğer şeyleri aşar.

- 6 Felsefe, onun araştırma alanları içinde en başta bu şeyle uğraşırken, öğrenciler için düzen, bunun tersidir: o ilkin daha tümel (yani bileşik) şeylerle başlar ve bütün ilkelerin en üstünüyle bitirir (yani teolojiyle, çünkü bu, bu tür gizemle, yani onun bilimiyle uğraşır). Kuramın sonu bilgeliktir ve onun zirvesi, onun sonuçları yetkinliktir (yani tamamlanmışlık ve mutluluktur).

[Metin hakkında açıklama: Aristoteles öncelikle doğal şeyler, yani hareket, doğal ve anlaşılır, maddî ve maddesiz şeyler hakkında ve ardından da teoloji hakkında ders vermeye başladı. O, bu kitapta, en son incelenmesi gereken şeyin ilk şey olduğunu söyler.]

[f. 328v için ek açıklama: Felsefe kuramı, hareket eden ve cisimler olan şeylerin ilkelerini içeren ve fizik kuramı da denilen fiziksel kurama, – hareketsiz ve maddesiz denilen ve teoloji adı verilen teolojik kurama, – ve bunlar arasında orta seviye olan ve onların her ikisinden de pay alan matematiksel kurama ayrılır.]

- 7 Bundan başka, eğer birisi ilkelerin bir ayrımını isterse, ister gönüllü ister gönülsüz, onları ya kalıcı ve geçici ya da içkin ve dışsal diye ayıracaktır. Yine bu incelemeyi yaptığında, ilke ve nedenin öğelerden daha tümel olduğunu bilecektir.
- 8 Var olan şeylere gelince, bir kısmı doğası gereği var olurken, diğerleri doğası gereği varolmaz. Doğası gereği varolan bütün şeyler hareketin ve hareketsiz olmanın kökenine sahiptirler (yani hareket etmek ve hareketsiz olmak, doğanın tanımıdır). Kalanlar, bununla birlikte, rastlantısal olması dışında, içeriden değil de dışarıdan [bir güçle] hareket ettirilirler. Çünkü birisi, zemine bir fidan dalı dikecek olsun, fidan çimlenirdi (ve filizlenirdi), fidan filizlendiği için değil, ağaç olduğu için.
- 9 Doğa birçok yönden tanımlanır, çünkü doğanın madde olduğu söylenir, yani, iki tür madde vardır: Tikellerden biri. Bu, düzenden (rythmós) yoksun (ki bu, muhtemelen şekildir) ve o başka bir şeye kıyasla formdan yoksundur, öyle ki o çoğalır ve tüm yapay madde ve her bir öğe, yani ateş, su ve diğerleri kendisinde içerilir. Üstün olan diğer madde ise bütünüyle belirsiz ve formdan yoksundur.

Çünkü bundan farklı olan diğer doğa form olarak adlandırılır ve tanıma göre tözdür; bu, ilkinden daha uygundur, çünkü o, varlığa gelen şeylere çok üstündür (?). Formlarının tamamlanmasını sağlamadan önce, doğalarını henüz edinmediklerini söyleriz, böylelikle doğa, sanki tamamlanmak için forma doğru ilerler. Çünkü doğa üçüncü bir anlamda tanımlanır ve o, daha çok form hakkında söylenirse de, bu ikisinden yani form ve maddeden meydana gelir. 369r

Diğer doğa (sanki onu telaffuz ederken sözcüğü uzatacaktıysanız gibi) çimlenme ve değişim nedeniyle, oluş içinde olan doğadır. Diğer bir doğa, büyüyen, – ki bu, bir şekilde onda mevcut olduğunda – kendiliğinden hareket etme yetisine sahip olan bir şeyden meydana geldiği şeye denir. Diğer bir doğa ise, doğası gereği onda bulunan şeylerden her birinde mevcut olan birincil hareketin kaynağı olduğu şeydir, çünkü bu ya basit ya da bileşik şeyden meydana gelir. Bu ise tam anlamıyla doğadır. Doğa ve her bir töz, ... olan şeydir.

Neden, kaç şekilde tanımlanır? Birinci neden, bir şeyde, sözgelimi 10 bronz bir heykelde mevcut iken, bir şeyin kendisinden oluşa geldiği şeydir. Ve bu, maddî nedendir. İkinci neden formdur. Sanatlar konusunda bu, birinciden daha uygundur. Üçüncü neden, bir heykel yapmayı planlayan insan ve bir heykel yapan insan örneği gibi, hareketin başlangıcının kendisinden oluştuğu şeydir. Dördüncü neden ise, sağlık ve esenlik gibi, o şey uğruna – ki bu şey sıklıkla formdur – bir son olarak oluşa gelen şeydir. O nedenler dörttür: ondan kaynaklanan, onun sayesinde olan, onun yüzünden olan ve onun uğruna olan.

Zorunluluk bir anlamda, örneğin bizim yiyeceksiz yaşayamayacağımız 11 gibi, onsuz böyle bir şeyin varolamayacağı şeydir. Örneğin ameliyat olmadığınız ya da ilaç içmediğinizde hastalıktan kurtulamayacağınız gibi, böyle bir şey olmaksızın iyiliği elde etmek ve kötülüğü ortadan kaldırmak imkânsızdır.

Bundan başka, zorunluluk, amacın dışında gerçekleşen şeydir ve de, her zorunlu şeyin acıklı olduğunu düşünen insanın söylediğine göre, bu nedenle de hoş olmayandır. Ve bu ise (zorlu ve) zorlayıcıdır ve zorlama beni zorunluluk eylemine sevk eder. Yine zorunluluk, amaç ve nedene karşıt olduğu için acımasızdır. Dahası zorunluluk, başka türlü olamayan şeydir.

- 12 Sonsuz üç anlamdadır: birinci anlamda sonsuz, tıpkı sesin görüle-memesi gibi, hiçbir şeyin [bir uçtan diğerine] geçemeyeceği şeydir; bir diğer anlamda sonsuz bir çizgiye sahip olan şeydir; ya da [üçüncü anlamda] doğal olarak bir çizgiyi kabul edebilecekken, bir çizgisi ya da sınırı olmayan şeydir.

- 369v YER ÜZERİNE. Doğrusu yerin hareketsiz olması gerekir. (Moses bar Kepha'nın Kategoriler üzerine [yazdığı] şerhinde yeri boşluk olarak adlandırıp adlandırmadığına bakın. O, nitelikten bahseder-ken yeri boşluk olarak adlandırır ve bir sınır olmasından dolayı bu-rada böyle yapar...) Bundan dolayı tüm nehir tercihen yerededir, parçaları ise değildir, çünkü tüm nehri içeren yer hareketsizdir. Bu yüzden yer, içerdiği şeyin, hareketsiz ve ilk olanın sınırır.

Bu nedenle dünyanın ortasının ve göğün ve bunun hareketinin en uç sınırının Tümünün, bütün insanlar için en dar ve en geniş anlamda yukarı ve aşağı olduğu kabul edilir, çünkü iki yerden her biri hareketsiz kalır.

Ayrıca, sınırların kesişmesinden dolayı yer de şeyle kesişir. Bu yüz-den, dışında onu içeren başka cisme sahip olan bir cisim yerededir ve eğer sahip değilse, yerde değildir.

Doğrusal hareket eden şeyler kendi yerlerini değiştirirlerken, daire-sel hareket eden şeyler ise aynı yerde hareket ederler. Şimdi bir ci-sim, dışında hiçbir şeye sahip değilse, bir yerde de değildir. Göğün bir yerde olmadığı açıktır; bununla birlikte, hareket ettiği kadarıyla, parçaları da o kadar [bir] yere sahip olur.

Yer, gök değildir, ancak hareket ettirilmediği halde hareketli cisim-lelerle temas halinde bulunan göğün en uç sınırır.

Yine o, genellikle sanıldığı gibi, Tümü içerir. O yüzden toprak suda, su havada, hava ateşte ve ateş ise göktedir. Oysa gök, başka hiçbir şeyde değildir. Çünkü yalnızca oluşan her şey yerde değil, aynı zamanda hareketli cisim de yerededir. Ve her biri kendi uygun yerinde durur ve ona doğru taşınır.

Boşluk, cisimden mahrum (ve yoksun) yerdir. Cisim ya ağır ya da hafif tir (yani belli belirsizdir) ve sonuçta, kendisinde ağır ya da hafif hiçbir şeyin bulunmadığı şey, boşluktur. Ancak böyle bir nokta var ve bir noktanın boşluk olması gerektiği saçmadır. 14

Aristoteles, Pythagoras ve diğerlerinin boşluğun varolduğunu söylediklerini bildirir. Onun adeti, önce eskilerin belli bir konudaki görüşlerini alıntılamaktır, ardından onların sözlerini çürütür, aynı anda kendi görüşlerini ortaya koyar, ama boşluğun varlık olduğunu söylemez.

Çünkü bir küpü (belki o küp bir formdur) suya ya da havaya koy- saydınız (ya da küpü suya atsaydınız), onların her birinden küpe eşit olan bir parça taşar ve akardı. Şimdi, bir küpü boşluğa koysay- dınız, ne taşardı? Ve nereye taşar ve akardı? Ya da onun parçaları yerlerini nasıl değiştirdi? 329r

Açıkçası, bu yüzden boşluk yoktur: ne gizli ne de genel olarak, ne potansiyel olarak ne de başka türlü vardır. Bununla birlikte, seyreklik ve yoğunluk, hafiflik ve ağırlık hareketin nedenleridir, ancak onlar yine de birer maddedir.

Fiziksel konuşma üzerine sekiz kitap vardır. İlk dördünün konusu İlkeler ve fizik üzerinedir; diğer dördü ise Hareket üzerine, hangi kategoriye ait olduklarına dairdir. Onlar bitirir, onlar başlar. 15

Eğer zaman şimdi olmaksızın anlaşılamıyorsa – şimdi, aynı zamanda bir başlangıç ve bir sonudur: gelecek zamanın başlangıcı ve geçmiş zamanın sonu – onun sürekli olması zorunludur. 16

- 17 ... çünkü bir şey başka bir şey tarafından dört şekilde hareket ettirilir: ya nefes alma gibi çekerek ya iterek – nefes verme itmedir ve itme ise tükürmedir – ya taşıyarak ya da bükerek. Yerdeki tüm hareketler bunlara karşılık gelir.

Taşıma ve bükme, çekme ve itmeye karşılık gelir, çünkü taşınan şey rastlantısal olarak hareket ettirilir, ancak taşıyan şey ya çekerek ya iterek ya da bükerek hareket ettirir. Taşıma bu üçü için ortaktır; şu da var ki, bükme itme ve çekmeden oluşur, çünkü o, bir parçayı kendisinden uzaklaştırırken, başka bir parçayı kendisine doğru yaklaştırır.

KİTAP II

ARISTOTELES'İN *METAFİZİK* ESERİNİ DERLEYİP AÇIKLADIĞI NIKOLAOS'UN İKİNCİ KİTABINDAN

- 18 Felsefeye dair kuramsal logos üç kısma ayrılır: onlar arasında hareketli şeyleri de saydığı fiziksel olan, hareketsiz şeyler hakkında olduğunu söylediği teoloji hakkında olan, ve onların arasında orta seviye olduğunu bildirdiği matematik[sel] olan.

Doğal ilkeler hakkında önceden bahsettik; burada ise teolojiyi tartışacağız. O ilksel bilim (?) hakkındaki logos hareketsiz şeyler ve tüm maddeden ayrı kabul edilen şeyler hakkındadır.

- 19 Çünkü yukarıda söylediğimiz üzere, toplamda dört neden vardır: madde, form, hareketin kökeninin geldiği şey ve bir şeyin nedeni olan şey (bilgelik, aslında bilgi değil, hiçbir şeydir ...).

- 20 Her insanda [doğuştan] yerleştirilmiş ve doğal bir gerçeklik arzusu vardır. Bunun bir göstergesi, başka hiçbir şey vermese de, uğruna sevilen algı ve hepsinden önemlisi, pek çok şeyi kendisiyle bildiğimiz bu görüştür.

Aslında o, her hayvanda aynı köktendir, ancak bazı hayvanlar buna dair hiçbir anıya sahip değilken, her nasılsa bazıları ona sahiptir, böylece öğrenmeye hatırlayamayanlardan daha açıktırlar. İnsan, sanat ve akıl yürütme konusunda üstün olduğu için, o konuda da bütün diğerlerini geçmiştir.

Pek çok sanat, günlük yaşam için daima yararlı şey hakkında icat edildiği için, onların *hepsinin* zorunluluk olduğu kabul edilir, ancak dünya hayatı için yararlı olan sanatlar zaten düzenlendiğinde (ve kurulduğunda), kuramsal bilgi de sonunda bulunmuş olur. 329v

İnsanların o şeyleri ilk olarak incelemeleri, boş zamanın (skholé) bir sonucunda oldu: (boş zaman, sanat anlamındadır) ve onun ilkin rahipler arasında Mısır'dan çıktığına inanılır, çünkü onlar sanatı orada incelediler. Şu halde bilgelik ve bilgi, kuramsal ilkelerdir.

Tıpkı ışığın doğası gereği açık olup görüşlerinin zayıflığından dolayı yarasalara açık olmaması gibi, gerçeklik de bize olmasa da doğası gereği açıktır... 21

[İbn Rüşd, *Tefsîr Mâ Ba'de't-Tabîa*] Bu ifade, açıkça görüldüğü üzere, önceki ifadeyle bağlantılı değildir ve buna bağlı olarak çeviri şu işareti taşıyor: örnekteki boşluk... Ayrıca Peripatetik Nikolaos'un *Küçük Şerh*'inde bu bilimle ilgili kısımda şu pasajı buluruz: 843.8

... ve öteki üretimler ya sanattan ya da kuvveden kaynaklanır. Meydana gelen şeylerin bir kısmı kendiliğinden ve [bir kısmı] tesadüfen varlığa gelir, yine tıpkı doğal şeylerde olduğu gibi bir kısmı tohumdan meydana gelirken bir kısmı ise tohumsuz meydana gelir. 22

Bunun, Aristoteles'in şu ifadesinin bir devamı olarak okunması gerekir: "Bir kısmı kendiliğinden ve bir kısmı da tesadüfen meydana gelir." Bundan sonra Nikolaos'un kitabında, bu ifadenin devamında şu ifadeyi buluruz:

Sanattan kaynaklanan şeyler, formu ve özü ruhta yani birincil tözde bulunan şeylerdir. Ve bu formlar, bir şekilde aynı formdur, çünkü biz çoğu kez formu yoksunlukla ve yoksunluğu da formla tanırız (ve biliriz); çünkü sağlık ve hastalık örneğinde olduğu gibi, onların her ikisi de aynı anda varolamaz, ancak onlardan birinin bozuluşu diğerinin oluşa gelmesidir. 844.6

Sağlıktan iki şekilde bahsedilir: ruhta bulunan form ile bedenin koşulu, – ve ikisi de aynıdır. İkinci anlamdaki sağlık, ilk anlamdakinden kaynaklanır ve bu durumda diğerinden sonra gelen ya da bu, gerçek sağlıktır.

- 850.1 Nikolaos'un kitabında bu ifadenin devamı olduğu görülen şu sözü buluruz: Evin, sağlığın ve tunç kürenin özünü oluşturan şey maddeyle birliktedir, çünkü maddeyle olmayan kısım da yine, tümel bir şey olmasından dolayı cins olan bir şeye sahiptir (?). Madde ve bir şeyin kendisinden yapıldığı şeye gelince, sürekli şey ondan yapıldığı için aynı adla çağrılmaz, söz gelimi bir daire ya tunçtan ya da taştan yapılırsa, o zaman ikisinden biriyle bir adla çağrılmaz.

329v

KİTAP III

ARISTOTELES FELSEFESİ ÜZERİNE [ADIYLA] METAFİZİK'İN
GERİ KALANI HAKKINDA VE MATEMATİK ŞEYLER ÜZERİNE
OLUŞTURDUĞU NIKOLAOS'UN ÜÇÜNCÜ KİTABINDAN

- 23 Töz, bir bakımdan toprak, ateş ve su örneğindeki basit cisimler gibi tanımlanırken, diğer bakımdan onlardan bileşmiş şeyler gibi tanımlanır: bitkiler, hayvanlar ve bunların kısımları: bunların hepsi tözdür, çünkü onlar bir dayanağın yüklemi değilken, diğer şeyler ise bir dayanak olan bir tözün olduğu kadar onların da yüklemidir.

Töz, aynı zamanda ...da ... olarak, örneğin ... ve bir hayvanda ruh olarak mevcutken, bir şeyin gerçek olmasının nedeni olan şeydir. Cisimlerin kısımlarına da töz denir, düzlem ve çizgi gibi – onlar ortadan kaldırıldığında bütün de ortadan kalkar –, çünkü onlar varolduğunda cisim de varolur, ancak onlar olmazsa cisim de olmaz.

Yine töz, logosun tanım olduğu bir şeyin neliğidir. Bu ise formdur: bir yandan maddesiz olan, diğer yandan da maddeyle olan şey. Onlardan biri, örneğin hayvan ve insan tümelken, diğeri ise Sokrates gibi tikeldir.

Töz, ayrıca her şeyin en son dayanağı ve tüm formların alıcısıdır. Bu ise, maddedir. Tözün şu ya da bu şekilde kısmen algılanamaz olan ve kısmen de olmayan bir şey olduğu açık değildir.

- 24 İlk ve hareketsiz tözün onu hareket ettirdiğini söylediğimiz tüm bunların basit hareketinin yanında, başka hareketlerin, gezegenlerin hareketinin de olduğunu görüyoruz. Bu hareketlerin her birinin hareketsiz bir töz tarafından gerçekleştirilmesi gerekli olmalıdır.

Küreler toplamda kırk yedi tanedir. Dokuz küre vardır: sekiz hareketli küre, yıldıza sahip olmayan hareketsiz bir küre tarafından hareket ettirilir. Onlar, her kürenin (ya da dairenin), komşusunun küresine kadar dört daireye (ya da küreye) sahip olduğunu söylerler. Kürelerin toplamda kırk beş tane olması için, onlara iki tane daha küre eklediler. Güneşin iki ve ayın altı küresi vardır ve bu, her ay altı şekilde değişmesinden bellidir.

330r
25

[İbn Rüşt, *Tefsîr Mâ Ba'de't-Tabîa*] Sanırsız bu nedenle, şanı yüce İlk için en özel olan bilgi, ilk felsefenin kapsadığı bu bilimdir, ancak ilkelerden onun altında bulunanların özel bilgisi de ilk felsefenin altında bulunan tikel bilimlere benzer. Ve bu, Peripatetik Nikolaos'un *Metafizik* kitabında zaten açıkladığı bir şeydir ve sanırsız bu nedenle insan, bu bilgiyi elde etmekle, en yüksek varoluşuna erişecektir ve bu da onun eylemlerinin en üstünüdür, çünkü o, varlıkların En Üstün olanıyla paylaştığı eylemdir.

1652.14
26

... bu şeylerin yedi sayısından yoksun olmaları saçmadır. Çünkü onlar, yedinin sesli harflerden ve yedi dizisinde de uyum olduğunu, Süreyya yıldız kümesinin yedi yıldızdan oluştuğunu ve dişlerin yedi yıl içinde döküldüğünü söylerler.

27

Açıklama. O, sekizin uygun olacağını, bir kaçın uygun olacağını, ancak pek çoğun uygun olmayacağını: eğer Zeus adına *bir yemin* edilecekse, [bunun] yedi yolunun olduğunu, Nil'in yedi ağzının bulunduğunu söylüyor.

Töz, ayrıca her şeyin en son dayanağı ve tüm formların alıcısıdır. Bu ise, maddedir. Tözün şu ya da bu şekilde kısmen algılanamaz olan ve kısmen de olmayan bir şey olduğu açık değildir.

KİTAP IV

GÖKYÜZÜ ÜZERİNE OLAN NIKOLAOS'UN DÖRDÜNCÜ KİTABINDAN

Göğün uzunluğu kutuplara doğrudur. Üst kısım görünmez kutba ve alt kısım da görünür kutba aittir (yani Kuzey; Güney, görünmezdir). ... bu nedenle onların ikisi de görünmezdir ... (yani onların hepsinin kenar kısımları).

28

Uzaydaki hareketin, kendi kökenine sahip olduğu kısma bir şeyin sağ yanı diyoruz. Bu, gökteki yıldızların doğduğu kısımdır: sol yan ise ayardır.

399.2 [Simplicius, *In De Caelo*] Peripatetik Nikolaos, burada söylenen şeyi *Aristoteles Felsefesi Üzerine* adlı eserinde yorumlayarak, metni şu şekilde düzenlemiştir:

29 Öyleyse, neden evren bu şekilde değil? Çünkü bir daire içinde hareket eden şeyin merkezindeki bir şeyin sabit kalması zorunludur. Ancak beşinci cisim ne sabit kalabilir ne de merkezde bulunabilir.

30 Daireye öncel olan bir form yoktur, çünkü ona öncel olan hiçbir şey yoktur.

31 Gök, Doğudan Batıya doğru bir harekete sahiptir.

32 O yüksek göğün hareketi düzenlidir (yani o, ilk ve şaşmaz hareketi yüksek olarak adlandırır). O üst kürenin altında bulunan kürelerin hareketi ise düzensizdir, çünkü pek çok hareket tek bir hareket olarak birleştirilmiştir: çünkü hareket ettirilen daha yüksek kürelerden her biri, altındaki küreyi hareket ettirir. Düzenli, öyleyse, ...nın hareketidir.

33 Yıldızlara gelince, onların hareketi de tutarlılıklarıyla aynı doğaya sahiptir. Yüksek bölgeyi ateşli yapan şeyler hususunda (onlar, onun hepsinin ateşli olduğunu söylerler), bize göre o şeyler, doğal olarak dairesel harekete sahip olan bir cisimden oluşur.

330v Isı ve ışık, onların hareketiyle havada oluşturulan sürtünme nedeniyle onlar tarafından ortaya çıkarılır, çünkü hareket taşı, odunu ve demiri ıtır. Doğrusu, bu nedenle ateşe yaklaşan hava ısınır. Nasıl ki şiddetle fırlatıldığında kurşunun eridiğini görüyorsak, çevredeki hava da böylece o kadar çok etkilenir: güç vererek hareket ettirilen üstündeki kürenin hareketiyle sürtünüp tutuşturulduğunda, hareket nedeniyle ateş oluşur. Ve bundan dolayı sıcaklık yükselir. Bu nedenle yıldızlar ne ateşli ne de ateş içindedir.

Daireler hareket ettirilir ama yıldızlar hareketsizdir; sabit olarak eşit 34
 şekilde hareket ettirilirler. Çünkü daha büyük bir ağırlık bir doğrul-
 tuda daha hızlı nasıl hareket ettiriliyorsa, her ikisi de bir merkezin
 çevresinde olduğunda, böylece büyük bir daire daha küçük olandan
daha hızlı hareket ettirilir. Bir daireyle ilgili aynı şey: hareket eşitken,
 büyük bir daire daha hızlı hareket ettirilir.

Göğün – tesadüfen de olsa – parçalanmaması, bütünüyle sürekli ol-
 masından dolayıdır. Bundan başka, küre biçiminde olan yıldızlara
 gelince, küre biçiminde olanın iki hareketi vardır: yuvarlanma ve
 dönme. Eğer yıldızlar dönüyor olsaydı, tornacının tezgâhındaki
 küre gibi aynı yerde kalırlardı ve şimdi yaptıkları gibi konumlarını
 durmadan değiştiremezlerdi. Dönme halinde olan hiçbir şey bu tür-
 den bir değişime sahip değildir.

Dahası, onlar aynı zamanda dönmüyor, çünkü o zaman kendi par-
 çalarını da döndürürlerdi. Oysa hâlihazırda dönmüyorlar, ancak
 görünür yanla (belki bir görünüş ya da bir daireyle) aynı görülüyor-
 lar (?) ve bu aydan dolayı açıktır, çünkü ondaki bir yüzün şeklinde
 bizim tarafımızdan her zaman görülür. Bu nedenle yıldızlar hiçbir
 şekilde kendi kendilerine hareket etmezler, çünkü Doğa, aşağı sevi-
 yedeki hayvanlara *verdiği* gibi onlara bir hareket organı vermemiş-
 tir. Küre biçiminde olan, gök ve yıldızlardır, çünkü küre, bir yerdeki
 bir ve aynı hareket için tüm diğer şekillerden daha elverişlidir.

... ve yıldızlar gürültü de yapmazlar, çünkü onlar kendi kendilerine 35
 hareket etmezler.

Yıldızların küre biçiminde olması aydan bilinir, öyle ki büyürken ve 36
 küçülürken, yarımay şeklinde ve çift dışbükey olduğunda parçalılık
 küre biçimindedir. Eğer yıldızlardan biri bu şekilde olursa, tüm di-
 ğerleri de benzer şekilde *olacaktır*.

Çünkü yeryüzü küre biçimindedir ve bu da ay tutulmalarından bi- 37
 linir; çünkü ay küre biçiminde olmasaydı, böyle parçalı görünmez-
 lerdi.

Şimdi tüm aylık şekillerde, ay (doğrusal, çift dışbükey ve içbükey olduğunda) tüm parçalı durumları alır, ancak o tutulma olduğunda, sınır çizgisi hep dışbükeydir. Bu nedenle, dünyanın gölgesinin onun önüne çıkmasından dolayı bir tutulma olursa, yer, küre biçiminde olur.

- 331r Başkaca, yıldızların parçalı hallerinden (yani evrelerinden) yerin yuvarlak ve küçük olduğu bilinir, çünkü biraz Kuzeye ya da Güneye doğru yol alırsak, yaygın olarak farklı yıldızlar bizim tarafımızdan görünecekleri için, ufuk dairesi (yani tanımlama) da değişir. Kıbrıs ve Mısır'a doğru görülen pek çok yıldız bizim tarafımızdan görünmez ve bu yerlerde [yani Avrupa'da] görülenlerin pek çoğu da Mısır'da görünmez. Ve bu sayede yerin küçük ve küre biçiminde olduğu bilinir, eğer öyle olmasaydı, bu kadar kısa bir sürede bu tür değişiklikleri gerçekleştiremezdi.

KİTAP V

ARISTOTELES'İN OLUŞ VE BOZULUŞ ÜZERİNE ESERİNDEKİ
VE GÖKYÜZÜ ÜZERİNE ESERİNİN SON KİTABINDAKİ ÖĞRE-
TİYİ İÇEREN NIKOLAOS'UN BEŞİNCİ KİTABINDAN

- 38 AÇIKLAMA. Bazı insanlar ateşi bir küre biçiminde, başka bazıları da bir piramit (yani dört üçgenden oluşan, dört köşeli) biçiminde kabul ettiler, (Tellmahrensis, piramidin, eğik şeklinden dolayı böyle adlandırıldığı söyler, çünkü Mısır'da gördüğü piramitler – yazarın dediğine göre – tabanda beş yüz arşın genişliğinde iken, tavanda bir arşına kadar daralmıştır.) ve *onlar* havayı bir sekizyüzlü (yani sekiz yüzeyli ya da tabanlı, bir bakıma sekiz formlu) olarak; suyu yirmiyüzlü (yani yirmi tabanlı ya da yüzeyli, bir bakıma yirmi formlu); toprağı da altı dörtgene sahip bir küpün formu (bir bakıma dört formlu) olarak *kabul ettiler*.
- 39 Bu nedenle demir ve kurşun, küçük bile olsalar, yuvarlakken yüze-
mezken, demir ve kurşun yassı iken yüzer, peki iğne gibi *bir şey* de
yüzmez mi? Bu şekilde havada da yüzen pek çok cisim var, sözge-
limi toz havada asılı kalır ve yere çöker.

Demokritos, sudan çıkan buharın ağır olan yassı cisimleri çözündürdüğünü, ancak dar olan şeylerin aşağıya düştüğünü söyler.

Kimi ortamları ayırtırmak kolayken, kimilerinin de daha az kolay ayırttığını söylemek bizim açımızdan daha iyidir. Ayırtıranlarla ayrılan aynıdır; kimi daha kolay ayırırken kimi da az kolay ayırır. Sudan havanın ve topraktan suyun ayrışması daha kolaydır ve her türde, küçük olan büyük olana göre daha kolay ayırır.

Gerçekten yassı cisimler, içinde yüzdükleri havayı çokça tuttuklarından, [havada] kalırlar ve yere çökmezler, çünkü hava böyle bir şey tarafından ayırttırılmaz. Ancak farklı biçimli [cisimler] (yüzdükleri) havayı çok az tutar ve bu yüzden onu kolayca (ve çabucak) ayırttırırlar.

Bu *şeyler* suyla da olur, ancak daha çok havayla olur: o, bütün diğer *şeylerden* daha zayıf, daha ayırttırılabilir. Ve hafif sıklere *sahip olan şeylerle* ilgili olarak bu yeterli olabilir. 331v

OLUŞ VE BOZULUŞ ÜZERİNE KİTABINDAN

Ateş, tıpkı buzun aşırı soğuk olması gibi, bir tür aşırı sıcaklık ve kaynama gibidir. Çünkü donma ve kaynama aşırılık, türleridir: biri soğukluk ve diğeri sıcaklık. 40

... sürekli olarak ateşten hava, havadan su ve sudan toprak – ve topraktan yine ateş oluşursa, oluş ve bozuluş hiç durmayacaktır, çünkü değişim hiç bitmeyecek ve durmayacaktır. Bu nedenle oluş sıcaklık tarafından, bozuluş da soğukluk tarafından belirlenir.

328^r 328^r
 1 328^r
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100
 101
 102
 103
 104
 105
 106
 107
 108
 109
 110
 111
 112
 113
 114
 115
 116
 117
 118
 119
 120
 121
 122
 123
 124
 125
 126
 127
 128
 129
 130
 131
 132
 133
 134
 135
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150
 151
 152
 153
 154
 155
 156
 157
 158
 159
 160
 161
 162
 163
 164
 165
 166
 167
 168
 169
 170
 171
 172
 173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200
 201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525
 526
 527
 528
 529
 530
 531
 532
 533
 534
 535
 536
 537
 538
 539
 540
 541
 542
 543
 544
 545
 546
 547
 548
 549
 550
 551
 552
 553
 554
 555
 556
 557
 558
 559
 560
 561
 562
 563
 564
 565
 566
 567
 568
 569
 570
 571
 572
 573
 574
 575
 576
 577
 578
 579
 580
 581
 582
 583
 584
 585
 586
 587
 588
 589
 590
 591
 592
 593
 594
 595
 596
 597
 598
 599
 600
 601
 602
 603
 604
 605
 606
 607
 608
 609
 610
 611
 612
 613
 614
 615
 616
 617
 618
 619
 620
 621
 622
 623
 624
 625
 626
 627
 628
 629
 630
 631
 632
 633
 634
 635
 636
 637
 638
 639
 640
 641
 642
 643
 644
 645
 646
 647
 648
 649
 650
 651
 652
 653
 654
 655
 656
 657
 658
 659
 660
 661
 662
 663
 664
 665
 666
 667
 668
 669
 670
 671
 672
 673
 674
 675
 676
 677
 678
 679
 680
 681
 682
 683
 684
 685
 686
 687
 688
 689
 690
 691
 692
 693
 694
 695
 696
 697
 698
 699
 700
 701
 702
 703
 704
 705
 706
 707
 708
 709
 710
 711
 712
 713
 714
 715
 716
 717
 718
 719
 720
 721
 722
 723
 724
 725
 726
 727
 728
 729
 730
 731
 732
 733
 734
 735
 736
 737
 738
 739
 740
 741
 742
 743
 744
 745
 746
 747
 748
 749
 750
 751
 752
 753
 754
 755
 756
 757
 758
 759
 760
 761
 762
 763
 764
 765
 766
 767
 768
 769
 770
 771
 772
 773
 774
 775
 776
 777
 778
 779
 780
 781
 782
 783
 784
 785
 786
 787
 788
 789
 790
 791
 792
 793
 794
 795
 796
 797
 798
 799
 800
 801
 802
 803
 804
 805
 806
 807
 808
 809
 810
 811
 812
 813
 814
 815
 816
 817
 818
 819
 820
 821
 822
 823
 824
 825
 826
 827
 828
 829
 830
 831
 832
 833
 834
 835
 836
 837
 838
 839
 840
 841
 842
 843
 844
 845
 846
 847
 848
 849
 850
 851
 852
 853
 854
 855
 856
 857
 858
 859
 860
 861
 862
 863
 864
 865
 866
 867
 868
 869
 870
 871
 872
 873
 874
 875
 876
 877
 878
 879
 880
 881
 882
 883
 884
 885
 886
 887
 888
 889
 890
 891
 892
 893
 894
 895
 896
 897
 898
 899
 900
 901
 902
 903
 904
 905
 906
 907
 908
 909
 910
 911
 912
 913
 914
 915
 916
 917
 918
 919
 920
 921
 922
 923
 924
 925
 926
 927
 928
 929
 930
 931
 932
 933
 934
 935
 936
 937
 938
 939
 940
 941
 942
 943
 944
 945
 946
 947
 948
 949
 950
 951
 952
 953
 954
 955
 956
 957
 958
 959
 960
 961
 962
 963
 964
 965
 966
 967
 968
 969
 970
 971
 972
 973
 974
 975
 976
 977
 978
 979
 980
 981
 982
 983
 984
 985
 986
 987
 988
 989
 990
 991
 992
 993
 994
 995
 996
 997
 998
 999
 1000

superscriptio a m. rec. add. faddidi 7/328 1/33

8

8

14

19

[illegible]

أَنْقَبَ مَقْعُهُمَا لِحْصَانِ مَدَايِقِهِمَا: حِصْنًا أَمْلَأَهُ نَسْلًا وَمَوَدَّةً أَلْفًا / المودة. * in marg. ...
... أَلْفًا وَنَسْلًا. * ci. Janina: أَلْفًا * m. 122. وَاِنْجَبَ

20

II

25

12

30

13

369^v

5

10
 15
 20
 21

21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000

^o addidi $\pi_{00} \approx 1 + \text{red exp.}$

- 14
 15
 16
 17
- 1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100

scripsi: ααααα

scripsi: ααααα

[illegible]

فان جزء ما ليس مع مادة موجود له ذلك الذي هو جنس ايضا فان هذا
شئ عام فاما الهيولى وما منه يكون الشئ فليس يقال دائما على
طريق الاشتراك في الاسم مع الشئ المعمول منها بمنزلة ما تكون
الدائرة اما من النحاس او الحجارة فان هذه ليست تسمى باسم من شئ
من هذين.

329^v12

مع مامنا / لعل / بفعلاه ؛ و

فصل اول: از راه اول و حصه لا غنى: لا و حقه

14

34

15

20

25

[illegible]

α *lae. indicavi* ....; β *suppl. Jansma* γ *Jansma*; μ σ

[illegible]

330¹¹

ص م ا م ا

و ص ا و ب م ا م ا و ب م ا م ا

12

12

ا م ا م ا م ا م ا م ا م ا م ا م ا

28

و ب م ا م ا م ا م ا م ا م ا م ا م ا م ا
 و ب م ا م ا م ا م ا م ا م ا م ا م ا م ا
 لا م ا م ا م ا م ا م ا م ا م ا م ا م ا
 م ا م ا م ا م ا م ا م ا م ا م ا م ا
 و م ا م ا م ا م ا م ا م ا م ا م ا م ا
 و م ا م ا م ا م ا م ا م ا م ا M a M a

15

18

ا م ا م ا م ا م ا م ا م ا م ا م ا

30

19

و م ا م ا م ا م ا M a M a

19

و م ا م ا م ا M a M a

31

20

و م ا M a

20

و م ا م ا م ا M a M a
 و م ا M a و م ا M a و م ا M a
 و م ا M a و م ا M a و م ا M a
 و م ا M a و م ا M a و م ا M a
 و م ا M a و م ا M a و م ا M a
 و م ا M a و م ا M a و م ا M a

25

25

و م ا M a و م ا M a و م ا M a

33

و م ا M a و م ا M a و م ا M a و م ا M a

و م ا M a
 non potest

و م ا M a

و م a del.; correctio a m. m. legi

330^v

δ scripsi: μ !

38

39

25

« scripsi: ١٥:٢١:١١
حصن
١/١١

10

* $\supset$ bis add. Jansma

Açıklamalar

1. Nikolaos Damaskenos (Ar. Nîkûlâvus ed-Dimaşkî / Sür. Nîkûlâvus de Darmasûk) tarafından kaleme alınan ve Yunancası mevcut olmayan eser, İshâk ibn Huneyn tarafından Yunancadan Süryaniceye çevrilmiştir. Elinizdeki metin, Cambridge elyazmalarından (MS. Cambridge Gg. 2. 14) derlenmiş olup ilk beş kitabın çevirisinden ibarettir. Bkz. Nicolaus Damascenus, *On the Philosophy of Aristotle*, trans. & com. H. J. Drossaert Lulofs (Leiden: E.J. Brill, 1965). Huneyn b. İshâk'ın Nikolaos'un eserlerini Süryaniceye aktarışı konusunda bir yazı için, bkz. Hidemi Takahashi, "Syriac Version by Hunain (?) of Nicolaus Damascenus' Compendium of Aristotelian Philosophy and Accompanying Scholia," *Journal of the Canadian Society for Syriac Studies* 5 (2005), 18-34.
2. Eserin Arapçası da elimizde mevcut değildir, ancak eserin bazı pasajları İbn Rüşd'ün büyük *Metafizik* şerhinde bulunmaktadır. Hatta 22 ve 26 numaralı pasajlar Süryanice çeviride de bulunmamaktadır. Bkz. İbn Rüşd, *Tefsîr Mâ ba'de't-Tabîa*, ed. Maurice Bouyges (Beyrut: Dâru'l-Maşrık, 1986), II, 843-4, 850 ve III, 1652-3.
3. Süryanice yazmada bulunmayan 29 numaralı pasaj da Simplikios'un *De Caelo* şerhinde geçmektedir. Bkz. Simplicius, *On Aristotle On the Heavens* 2.1-9, trans. Ian Mueller (London & New York: Bloomsbury, 2014), 47.
4. Eserin adının hem Yunanca hem Süryanice hem Arapça hem de Latince *Aristoteles Felsefesi Üzerine* olduğu konusunda birbirine yakın adlandırmalar mevcuttur. Aşağıda bu adlandırmaların bir listesi vardır.

Huneyn, MS. Cambridge	<i>Îl Filûsufûah de Aristûtâlîs</i>
Simplikios, <i>In De Caelo</i>	<i>Peri tes Aristotelous Philosophias</i>
Râzî, <i>Continens</i>	<i>De Philosophia Aristotelis</i>
İbn Nedîm, <i>Kitâbu'l-Fihrist</i>	<i>Fî Felsefet Aristûtâlîs</i>
İbn Nedîm, <i>Kitâbu'l-Fihrist</i>	<i>İhtisâr Felsefet Aristûtâlîs</i>
İbnu'l-Kıftî, <i>Târîhu'l-Hukemâ</i>	<i>İhtisâr Felsefet Aristûtâlîs</i>
Ebu'l-Ferec, <i>Târîh Muhtasar</i>	<i>Cumel Felsefet Aristûtâlîs</i>

Namık Kemal'in Dini Yönü ve Din Eğitimi Görüşleri ^a

 OSMAN VARSAK ^a

Öz: Osmanlı Devleti'nin son döneminde ekonomik, askeri, sosyal ve kültürel alanlarda bozulmalar meydana gelmiş, devlet yıkılış sinyalleri vermeye başlamıştır. Bu buhranlı dönemin bağrından, devletin ve milletin içinde bulunduğu durumdan rahatsız olan, ülkenin bu halden kurtulup eski ihtişamına kavuşması için kendini sorumlu hisseden, kendini iyi yetiştirmiş, araştırıp üreten, toplumun önünde gidip insanlara yol gösteren aydınlar çıkmıştır. Eserleriyle, şahsiyeti ve fikirleriyle Tanzimat dönemine damgasını vuran Namık Kemal, dönemin birçok problemine yönelik çözüm önerisi sunmasının yanında eğitim konusunu özel bir titizlikle değerlendirmiştir. Devletin içinde bulunduğu durumdan çıkmasının ve çağın önde gelen milletlerinden biri haline gelmesinin ancak eğitim vasıtasıyla gerçekleşebileceğine inanan Kemal, aile eğitiminden okul eğitimine, memur eğitiminden ahlak eğitimine kadar çeşitli eğitim alanlarında görüşler beyan etmiştir. Orijinal fikirleriyle kendi dönemini aydınlatan Kemal'in görüşleri, hala geçerliliğini korumakta olup bir asrı aşkın zamanın ötesinden günümüz eğitimcilerine ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Tanzimat, Namık Kemal, din eğitimi, dini yön.

^a Bu makale yazarın 2013 yılında hazırlanan *Namık Kemal ve Eğitim Görüşleri* adlı yüksek lisans tezinden uyarlanmıştır.

^a Bursa Uludağ Üniversitesi, SBE, Felsefe ve Din Bilimleri Programı
osmanvarsak@gmail.com

The Religious Aspect of Namık Kemal and His Views on Religious Education

Abstract: In the last period of the Ottoman Empire, deterioration occurred in economical, military, social and cultural areas, and the state began to indicate decadence signals. In this critical period, intellectuals, who took the situation of the state and the nation amiss, felt responsible for regaining the former glory of the state after getting rid of this situation, were well-educated, searched and produced, guided people in front of the society, turned up. Namık Kemal, who made his mark on the Tanzimat (administrative reforms) Period by his works, personality and ideas, assessed education issue precisely in addition to offering solutions for many problems of the period. Kemal, who believed that the state got rid of its situation and could be one of the premier nations of the era only by means of education, asserted his views about various educational fields from family and officer education to school and moral education. Kemal's original views, which illuminate its period, still protect its validity and show the way to today's educators from the decades of time.

Keywords: Ottoman Empire, Tanzimat, Namık Kemal, religious education, religious aspect.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin tarihi süreç içinde geçirdiği iniş ve çıkışlara bakıldığında en sıkıntılı dönemin 18. ve 19. yüzyıllar olduğu görülecektir. Bu yüzyıllarda savaşlarda üst üste yengilerle büyük topraklar kaybedilmiş, ekonomi iflas noktasına gelmiş, toplumda sosyal ve ahlaki çözümler olmuş, siyasi ve kültürel anlamda bozulmalar meydana gelmiştir. Bu bozulmaların farkına varan devlet adamları ülkenin bu durumdan kurtulması için bazı ıslahat girişimlerinde bulunmuştur. Ancak Tanzimat'la başlayan ve I. ve II. meşrutiyetle devam eden bu ıslahatlar devleti içine düştüğü durumdan kurtarmaya yetmemiş, yalnızca ömrünü bir süre uzatmaya yaramıştır.

Büyük şahsiyetlerin, kahramanların ortaya çıkmasına müsait olan bu zeminde, devletin ve milletin içinde bulunduğu durumdan rahatsız olan, ülkenin bu halden kurtulup eski ihtişamına kavuşması için kendini sorumlu hisseden, kendini iyi yetiştirmiş, araştırıp üreten, toplumun önünde gidip insanlara yol gösteren birçok aydın yetişmiştir.

Tanzimat döneminde yetişen aydınlar, fikirleriyle topluma ışık tutarak ülkenin Batı'ya karşı geri kalmışlığını telafi etmeye çalışmışlardır. Devletin ve toplumun her alanında görülen bozulmalar, çok çeşitli konularda tartışmaların yaşanmasına ve orijinal fikirlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Üzerinde en fazla söz söylenen konulardan biri ise eğitim olmuştur.

Tanzimat döneminin en önemli aydınlarından olan Namık Kemal, dönemin birçok problemine yönelik çözüm önerisi sunmasının yanı sıra eğitim konusunu özel bir titizlikle değerlendirmiştir. Devletin içinde bulunduğu durumdan çıkmasının ve çağın önde gelen milletlerinden biri haline gelmesinin ancak eğitim vasıtasıyla gerçekleşebileceğine inanan Kemal, ahlak eğitimiyle ilgili görüşleriyle ön plana çıkmıştır.

1. Namık Kemal'in Dini Yönü ve Din Eğitimi Görüşleri

Vatan sevgisi ve milli duygularıyla tanınan Namık Kemal'in diğer önemli bir yanı ise İslamcılığıdır. İslami inanç ve hissinin

kuvvetliliğidir. Onda vatan sevgisi ile İslamcılık, Türklükle İslam birlikte yürümektedir. Bir anlamda ikisi bir bütünün parçalarıdır. Bunları birbirinden ayırmadığı gibi karşı karşıya da getirmemiştir.

İnanç yönü güçlü olan Namık Kemal, bunu yazılarına da aksettirmiştir. Mektuplarında, makalelerinde ve çeşitli tiyatro eserlerinde onun dini hassasiyetine dair ipuçları görülebilir. Onda var olan İslamî şuur, din eğitimi önemsemesine ve bu konuda bazı girişimlerde bulunmasına, yazılar yazmasına sebep olmuştur. Bu girişim ve yazılara geçmeden önce onun inanç yönü üzerinde durarak din eğitimi konusundaki düşüncelerinin altyapısını incelemenin faydalı olacaktır.

1.1. Namık Kemal'in Dini Yönü

Osmanlı İmparatorluğu, XVII. yüzyıldan itibaren Avrupa ile yakın temasa başlamış, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Batı'daki fikir akımlarının etkisi altına girmiştir. Önce askerlik ve teknik yollarla Avrupa'ya karşı başlayan hayranlık, yavaş yavaş, onun ilmine, tekniğine, fikirlerine, müesseselerine, siyasetine ve edebiyatına kadar uzanmıştır. Kaplan'a göre Namık Kemal döneminde, bazı kafalarda tekniğe karşı hayranlık adeta kaba bir materyalizme varmıştır. Fen, buhar, makine, elektrik gibi gelişmeler toplumda heyecana sebep olmuş, "medeniyet" kelimesi farklı bir anlam kazanmıştır. Gazete, dergi ve kitaplarda elektrik, matbaa ve benzeri konular en fazla yazı yazılan konular olmuş, hatta bu konularda edebiyat yapılmaya başlanılmıştır. Bunun yanında Avrupa'nın ilmi geri kalmışlığın sebebi olarak gördüğü İslam'ı itham etmesi en aydın kişileri bile hiddetlendirmiş ve savunmaya geçmelerine sebep olmuştur.¹

Namık Kemal'in hayatı "Avrupa Medeniyeti"nin gündemde olduğu, ilmi din yerine koyma eğilimlerinin ağır bastığı, materyalizmi pozitivism ve evrimcilik nazariyelerinin hâkim bulunduğu bir dönemde geçmiştir. Bu akımların Türkiye'ye uzandığı bir dönemde yaşamış ve hatta dinin ortadan kaldırılmak, kritiğe tabi

---

¹ Mehmet Kaplan, *Namık Kemal: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1948, s. 22.

tutulmak istendiği bir döneme şahit olmuştur. Bu dönemde Hristiyanlık ilme engel olduğu için Batı’da din-ilim çatışmasının başlatılmasına neden olmuş, Osmanlı topraklarında da bunun etkileri hissedilmiştir. Kemal, bunların hiçbirinin etkisinde kalmamış, Batı’nın birkaç yüzyılda elde ettiği teknik gelişmelerine dikkati çekmiş, dinî ve millî hasletlerden taviz vermeden, onlardan istifade edilmesini tavsiye etmiştir. Yazdıklarında bunlara bağlı kalmış; felsefesini, Ziya Gökalp’ten önce, Garplılık, Türkçülük ve İslamcılık adı altında formüle edebilecek “İslam Birliği” adı altında ve “Osmanlıcılıkla” izah etmeye gayret sarf etmiştir.²

Namık Kemal’in mektuplarının bir kısmında, dini yönüyle ilgili ifadeler yer almaktadır. Özellikle ahalisinin bir kısmının Hristiyan olduğu Midilli’de yaşadığı dönemde yazdığı mektuplarında, dini hislerinin daha belirgin hale geldiği görülüyor. Mesela 1877 yılında Ebuzziya Tevfik Bey’e yazdığı mektubunda, Midilli’nin en mamur mahallesinin Hristiyan mahallesi olduğundan, onların memleketin en güzel yerlerini ele geçirdiklerinden yakınmakta, İslam mahallesinin onlarınki kadar mamur olmadığına üzülmüş görünmektedir.³

Mehmed Sadık Paşa’ya 1879’da gönderdiği bir başka mektubunda ise İslam’ın vatanla olan bağlılığını şöyle belirtmektedir:

Yahu, vatan gidiyor, altı yüz seneden beridir ki bu dini, bu milleti bu mukaddes vatan sayesinde muhafaza ediyorduk; bu vatan sayesinde yaşıyorduk...

Cenâb-ı Hak bu meziyeti, bu şerefi bize ihdasetmişken, tahdis-i nimete bedel, küfran-ı nimet ediyoruz. İşte, vatan bu suretle mahvolsa, o mukaddes Osmanlılık namı da mahvolduktan başka, İslamiyet’in mevkii de pek müşkil olur, anlaşıldı mı efendim?

Vaktiyle ecdadımızın namuskârâne can telef ederek teshir ettiği yerleri, biz namussuzca can vererek Moskoflara, Bulgarlara teslim ediyor-

² Abdurrahman Küçük, *Renan Müdafianamesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 50-51.

³ Fevziye Abdullah Tansel, *Namık Kemal’in Mektupları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969, c. II, s. 29-30.

ruz. Bunca muhadderât-ı İslamiye Bulgar canavarlarının mundar ayakları altında, namusları mahvolarak, inleye inleye can çekişiyor. O mukaddes mabedlerin kimisi puthaneye, kimisi meyhaneye tahvil olundu, nur-i İslamiyet'le münevver olan mübarek mevkiler, bugün zalâm-ı küfr ile harab oluyor.⁴

Namık Kemal, nesir yanında daha derin anlamlar ifade eden nazım türünde de İslam anlayışını ortaya koyan yazılar kaleme almıştır:

İzz-i dareyn'i fedâdır maksadım İslam için

Halkı te'min eylerim dinimleî îmanımle ben⁵

Bir başka nazım türü eserinde ise İslam'la vatanî heyecanı şu şekilde biraraya getiriyor:

Sıdk ile terk edelim her ameli her hevesi

Kıralım hâil ise azmimize ten kafesi

İnledikçe eleminden vatanın her nefesi

Gelin imdada diyor, bak, budur Allah sesi⁶

İslami his ve heyecanlarla bu denli dolu olan Namık Kemal İslam'ın değerlerine de olabildiğine sahipti ve onların yeni nesillere öğretilerek İslam kültürünün yaşatılmasını istiyordu.

1.2. Namık Kemal'e Göre Din Eğitiminin Önemi

Namık Kemal, cehalet karanlığını bertaraf edecek, toplumu ilmin nuruna ulaştıracak eğitimin her türlüsüne olduğu gibi din eğitimine de büyük önem atfetmiştir. Bu öneme binaen yeri geldiğinde yazılarıyla fikir mücadelesi vermiş, yeri geldiğinde din eğitimi verilecek okulların inşası ve ihtiyaçlarının temini için uğraşta bulunmuş, yeri geldiğinde de İslam'a ve onun eğitim anlayışına laf edip olmadık iftiralarda bulunan Renan gibi kimseler karşısında İslam'ın en heyecanlı müdafii olmuştur.

⁴ Tansel, *Namık Kemal'in Mektupları*, c. II, s. 482.

⁵ Tansel, *Namık Kemal'in Mektupları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973, c. III, s. 395.

⁶ Önder Göçgün, *Namık Kemal*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 15-16.

Kendisi sistemli bir din eğitimi almış olmayan Namık Kemal, bu konudaki malumatının tamamını dedesinin tuttuğu hocalardan ve kendi okuduğu kitaplardan elde etmiştir. Dolayısıyla bir eğitim sistemi içinde din eğitiminin yeri konusunda doğrudan elde ettiği bir bilgisi yoktur. Ancak toplumda yaptığı gözlemleri sonucunda din eğitiminin, eğitim içinde çok önemli bir yere haiz olduğu kanaatine ulaşmıştır. Özellikle Midilli mektuplarında din eğitiminin ne kadar önemli olduğu ve Namık Kemal'in bu konuda verdiği uğraşlar hakkında geniş bir malumat yer almaktadır.

Namık Kemal, hayatının özellikle Akdeniz adalarında geçirdiği döneminde gözlemlediği gerçekler, onu din eğitimi konusunda bir şeyler yapmaya zorlamıştır. Bu adaların birçok yerinde din eğitimi veren eğitim kurumu olmadığından halkta İslamiyet'ten uzaklaşma ve hatta Hıristiyanlaşma olduğunu görmüştür. Özellikle mutasarrıf olduğu dönemde büyük uğraşlar vermiştir. Resmi kurumlara durumun vahametini bildiren mektuplar göndermiş, yeni eğitim kurumlarının tesisi için maddi kaynak bulma ve vakıfların ihyası için yoğun çaba sarf etmiştir. Kemal'in 1881 yılında Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'ne gönderdiği mektubunda mabed ve mekteplerin azlığına dikkat çekilmiş, bu hususta Namık Kemal'in belirttiği gerekli tedbirler alınmazsa "Midilli köylerinde bir on-on beş sene kadar şair-i islamiyyenin en mühimlerinden olan Ezan-ı Muhammedî'yi ilan edecek bir minare kalmayacağı"⁷ belirtilmiştir.

Sene 1884'e gelindiğinde ise Midilli'de din eğitimi namına güzel gelişmelerin tamamlanmış olduğu Namık Kemal'in Agah Efendi'ye gönderdiği mektubundan anlaşılmaktadır. Kemal Midilli'den ve burada yaptığı icraatlardan bahsederken din eğitimi alanındaki uğraşlarından da bahseder:

Midilli'de en ziyade şâyân-ı itina olan mekâtib-i İslamiyye'dir. Mutasarrıf olduğu zaman yeni teşekkül etmiş bir Cem'iyet-i İlmiyye buldum, içine karıştım. Mederese-i Süleymaniyye'nin usul-i tahsilini al-

⁷ Tansel, *Namık Kemal'in Mektupları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967, c. I, s. 118.

dım, bir talimat yaptım; Vilayet’e tasdik ettirdim. Şuradan buradan para tedarik ettim. Uğraştım, çalıştım, kasabalardan mâ’adâ her İslam köyünde İslam mektebi inşa ettirdim.⁸

Namık Kemal Midilli’den sonra Rodos’a tayin edilince buranın din eğitimi noktasında Midilli’den daha vahim durumda olduğunu görür. Zira Midilli’de korkusu olan din eğitimi yetersizliğine dayanan Hristiyanlaşma burada başlamış durumdadır. Namık Kemal Hristiyan olan birine niye Hristiyan olduğunu sorduğunda aldığı İslamiyet’e dair ‘besmele’den başka bir şey bilmediklerini onuniçin Hristiyan oldukları cevabını esefle anlatır.

Rodos sancağı ise maarifce Midilli’den ziyade himmet ve inayet-i mün’imânelerine müftekindir. Oradaki sa’ylerin birinci sebebi, Müslümanlar tanassura başlayacaklar korkusu idi. Burada ise başlamışlar. Bir surette başlamışlar ki tahriri hitam bulan köylerde zükur ve inas üç yüz kırk Müslüman bulundu. Bunların da yirmi dördü tanasur etmiş. Sebep taharri edildi; köylerinde cami ve mektebin fıkdanı olduğu anlaşıldı. Cümlesi yedişer sekizer yaşında Hristiyan edilmişler. Kendilerine soruldukça İslamiyet’e dair besmeleden başka bir şey bilmediklerini ve anın için Hristiyan olduklarını söylüyorlar.⁹

Namık Kemal’in Akdeniz adalarındaki din ve millet için yaptığı hizmetleri takdire şayandır. Bu hizmetleri devlet erkânının dikkatinden kaçmamış, takdir edilmiştir. Din ile ilmi beraber yürüttüğünün delili olarak Midilli’de yirmiye yakın okul ve bir cami, Rodos’ta bir ortaokul ve üç caminin yapılmasındaki gayretleri II.Abdülhamit tarafından, 1886’da “imtiyaz madalyası” ile taltif edilmiştir.¹⁰

Namık Kemal’in Akdeniz adalarında din eğitimi adına en ziyade isteği, içinde din eğitimi verilecek yeni eğitim kurumlarının tesisidir ve buralarda eğitim verecek yeterli kabiliyeti olan hocalar temin etmektir. Bununla birlikte Namık Kemal’in mektuplarında ve makalelerinde bunu yeterli görmeyerek başka taleplerde de

⁸ Tansel, *Namık Kemal’in Mektupları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969, c. IV, s. 35.

⁹ Tansel, *Namık Kemal’in Mektupları*, c. IV, s. 118.

¹⁰ Küçük, *Renan Müdafanamesi*, s. 54.

bulunduğu görülmektedir. Onun alternatif olarak sunduğu bir diğer öneri ise akşam okulları ile dinin öğretilmesidir. Rodos'ta bulunduğu sırada Mustafa Nuri Paşa'ya gönderdiği mektubunda, insanların geçim sıkıntısı içinde olduğundan çocuklarını çalıştırmak veya kendilerine yardım etmeleri niyetiyle okula göndermediklerini dile getiren Namık Kemal, köylü şehirli ayırmaksızın, isteğe bağlı olarak Rüştîye dersleriyle beraber bazı itikadi kitaplar da okutulmak üzere otuz-kırk kişilik bir gece sınıfı oluşturulmasını ister.¹¹

2. Namık Kemal'in Din ve Ahlak Eğitimi Görüşleri

Hayatını Türk toplumunun refahına ve aydınlamasına adanmış, bu uğurda elinden gelen bütün zorluklara göğüs germiş ve her türlü fedakârlığa katlanmış olan Namık Kemal, milleti için önemli gördüğü bütün konularda olduğu gibi din ve ahlak eğitimi gibi milletin huzuru ve felahı için elzem olan bir konuya da yazılarında yer yer değinmiştir. Ancak kendisi doğrudan doğruya eğitimci olmadığı için görüşleri de eğitim-öğretim teknik ve metotlarından çok ahlak konuları üzerine olmuştur. İslam dininin güzel ahlakın en temel kaynağı olduğunu yazılarında sıkça dile getiren Namık Kemal, din eğitimi görüşlerini çoğunlukla ahlak ilkeleri üzerinden okuyucularıyla buluşturmuştur.

Namık Kemal'e göre peygamber efendimizin de beyan bu yurduğu gibi "Din güzel ahlaktır". Dolayısıyla din eğitiminin en önemli kısmını da ahlak eğitimi oluşturmaktadır.¹² Ahlakını güzelleştiremediğimiz evlatlarımız layıkıyla bir din eğitimi almamış demektir. Din ve ahlak eğitimi görüşlerini bu tez üzerine temellendiren Namık Kemal, birçok yazısında güzel ahlakın öneminden bahsetmiş ve bazı ahlaki erdemlerin fazileti üzerinde durmuştur.

2.1. Namık Kemal'e Göre İslam ve Ahlak

Namık Kemal, ahlakın en temel kaynağının din olduğu görüşündedir. Özellikle de İslam dini, yeryüzünde uhuvvetin ve adale-

¹¹ Tansel, *Namık Kemal'in Mektupları*, c. IV, s. 119.

¹² Namık Kemal, "Bizde Ahlakın Hali", der. Nergiz Yılmaz Aydoğdu ve İsmail Kara, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005, s. 488.

tin teminini sağlayabilecek en büyük güçtür. İslam'ın ahlakın düzeltilmesi konusunda tesirinin zayıf olduğunu iddia eden Avrupa müelliflerine "Cihanda İslamiyet'ten başka bir mezhep var mıdır ki ihsanı adle teşrik ederek ahlakı, vazife-i hukukiye daire-sine ithal eylemiş olsun?"¹³ diye çıkışarak, güzel ahlakın en parlak kaynağının İslam olduğunu bildirmiştir.

Kemal'i bir başa makalesinde de yine İslam'ın parlak düsturlarını savunurken görüyoruz. Fakat bu defa çıktığı kişiler Osmanlı devlet erkânındandır. *Tebeddül-i Meşihat* adlı makalesinde, ahlakı düzeltmek adına fıkıh gibi bir deryanın göz ardı edilip Batıdan hukuk ithal edenlere son derece hararetli ve sitemkâr ifadelerle seslenir:

Layık mıdır ki elde âsumânî bir şeriat ve iki yüz milyonnüfus-ı İslamiye içinde ve bin sene zarfında ne kadar e'âzım gelmiş ise cümlesinin ecr-i ahret için vakf-ı vücud etmeleriylemeydana gelen fıkıh gibi bir derya-yı hakikat mevcut iken ecânibden iktibas-ı ahkam etmeye kendimizi mecbur bilelim?

Layık mıdır ki şer'-i Muhammedî ayn-ı adl u ihsan-ı ilahi iken ahkamını izhar etmeyelim de mesela İpşir Paşa'nın ümmete havale ettiği tığ-ı te'addî Avrupa nazarında hâşâ sümme hâşâ seyf-i şeriat zannolunsun!¹⁴

Ahlak-ı İslamiye adlı makalesinde ise, Kemal'in miras ve mahremiyetin temini, muhtaçlara yardım, kalbin temizlenip ahlakın en güzel halini almasını en kolay ve tesirli bir surette ancak İslam'ın temin edebileceğini savunduğu görülür.¹⁵

2.2. Namık Kemal'e Göre Din Eğitimiyle Öğretilmesi Gereken Ahlaki Erdemler

Makale ve yazılarında dinin ahlakı ıslahı edici rolü üzerinde duran Namık Kemal, kimi yerde imamların camide vereceği ahlak eğitiminden, kimi zaman vaizlerin vaazlarında vereceklerinden,

¹³ Namık Kemal, "Bizde Ahlakın Hali", *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, s. 309.

¹⁴ Namık Kemal, "Tebeddül-i Meşihat, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, s. 253-254.

¹⁵ Namık Kemal, "Ahlak-ı İslamiye", *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, s. 310.

kimi zaman da öğretmenlerin sınıflarında vereceklerinden ve de anne-babaların evde vereceklerinden bahsetmek suretiyle, ahlaki terbiyenin ancak çeşitli mekan ve zamanlarda umumi bir seferberlikle verilebileceğinin anlatmak istemiştir. Yakın arkadaşı Leskofçalı Galip Bey'e eğitim ve terbiye görüşlerini anlattığı bir mektubunda ailesinde iyi bir terbiye almamış bir çocuğu okulda ıslah etmenin çok zor olduğunu belirtirken bu noktaya dikkat çekmek istemiştir.¹⁶ Dolayısıyla ona göre din eğitimiyle öğretilmesi gerektiğine inandığı ahlaki erdemleri sadece din eğitimine hasretmek, kazanımları yalnızca okullardaki din eğitimi veren öğretmenlere veya çeşitli din görevlilerine bağlamak yanlıştır. Bundan dolayı bu erdemlerin nerde nasıl öğretileceğinden çok Namık Kemal'in hangi erdemleri kazandırmanın çocuk terbiyesinde elzem gördüğü üzerinde durulacaktır. Bu hususu belirttikten sonra Namık Kemal'in önemle üzerinde durduğu ve çocuklara kazandırılmasını istediği ahlaki erdemlere kısaca temas edeceğiz.

Temizlik

Bir insanın ve toplumun en önemli medeniyet göstergelerinden biri olan temizlik şüphesiz ki dinimizde de çok önemli bir yere sahiptir. Cebrail (a.s)'ın henüz ikinci gelişinde tebliğ ettiği ve peygamberimizin de imanın yarısı olarak nitelendirdiği temizlik, bir Müslümanın en önemli şiarı olduğundan, din eğitimi verilirken de üzerinde önemle durularak çocuğa kazandırılması gereken bir erdemdir. Bütün bu gerçeklere rağmen *Nüfus* adlı makalesinde İstanbul'da ve taşrada temizlik anlayışının hüsrana derecesinde olduğunu dile getiren Namık Kemal, bunu iyi bir terbiyenin verilmemesine bağlar. "Ebnâ-yı vatanın enbüyük cüz'ü Müslüman ve kusuru dahi Müslümanlar gibi insan olduğundan çoğu naklen, azı aklen nezafetle mükellef değil midirler?"¹⁷ diye çıkışarak vaziyetin bir Müslümana yakışmadığını vurgular.

Böyle Müslümanlıktan uzak bir vaziyetin iyi bir temizlik eğitimiyle giderilebileceğini bildirdikten sonra, eğitimden aileye ve

¹⁶ Tansel, *Namık Kemal'in Mektupları*, c. I, s. 21.

¹⁷ Namık Kemal, "Nüfus", *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, s. 76.

vaizlere pay biçer. Her türlü ahlaki tutumun kazandırılmasında ailenin büyük rolü olduğu gibi temizlik anlayışı kazandırmada da ailenin rolünün büyük olduğunu bildirdikten sonra *“Vaiz efendiler cevâmi-i şerifede kıssahanlık edeceklerine böyle dünya ve ahirete nâfi ve hayat-ı millete kâfil olacak mesâilden bahse himmet eyleseler efkar-ı umumiyyede mevcut olan bu yolda birçok su-i zebahlar pek çabuk mündefi olur”*¹⁸ diyerek camide vaaz yoluyla verilen eğitimde bu türlüahlaki erdemlerin de bahsi geçmesi gerektiğinin altını çizer.

Cömertlik ve Diğerkâmlık

İslam'ın özü, has meyvesi güzel ahlak olduğu gibi güzel ahlakın özü de başkasının nefse tercih edilmesidir. Güzel ahlakın temelinde başkalarıyla iyi geçinme, kimseyi üzmemeye ve bunların aksine yakın çevreden başlayarak insanları mutlu etmeye çalışmak vardır. Hayır olduğu düşünülen bir şeyi başkalarına bağışlama, başkalarının mutluluğunu kendi nefsine tercih ederek mutlu olma vardır.

Namık Kemal'in ahlaki ele aldığı yazılarında, cömertlik ve diğerkâmlığın diğer erdemlere nazaran daha fazla üzerinde durulduğu görülmektedir. *Ahlak-ı İslamiye* isimli makalesinde, İslam tarihinde öne çıkan örnek şahsiyetleri nazara vererek ve örneklendirme yöntemini kullanarak bu erdemlerin ne derece kıymetli olduğu hakkında deliller göstermiştir. Önce “Hazreti Sıddık Radyallahuanh birhayli servete malik bulunduğu halde kesbettiğini, edeceğini ihvanı din yoluna bezl için eşeddi fakrı ihtiyar eyledi”¹⁹ diyerek cömertlik misallerine Hz. Ebu Bekir'den başlamış, daha sonra Hz. Ömer'in geceleri arkasına bir çuval eklemek veya un yüklenerek sabahlara kadar Medine'nin etrafında dolaşp, imdadına yetişecek fakir aramasından bahsetmiştir. Makalenin başka bir yerinde de “Cömertler bulunurdu ki yılda birkaç kere yüz bin altına malik olur ve yine akşam taamina muhtaç kalırdı”²⁰ ifadeleriyle cömertli-

¹⁸ Namık Kemal, “Nüfus”, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, s. 76.

¹⁹ Namık Kemal, “Ahlak-ı İslamiye”, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, s. 310-311.

²⁰ Namık Kemal, “Ahlak-ı İslamiye”, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, s. 315.

ğe özendirmiş, ehl-i İslamın çocuklarına bu hasleti mutlaka kazandırmasını istemiştir.

Cesaret

Vatanın bütünlüğünün ve bağımsızlığını tehlikede olduğu, birbirini takip eden savaşlar neticesinde devletin ve milletin savaşlardan yorulduğu, aç kurtlar gibi Osmanlı toraklarını paylaşma hesapları yapan devletlerin tehdidi altında olduğu bir dönemde yaşayan Namık Kemal, vatanın korunabilmesi için cesaret duyusunu ve cesur olma hasletini son derece önemsemiştir. Tiyatro eserlerinde ve mektuplarında olduğu gibi makalelerinde de yer yer bu konuya yervermiştir.

Vatan yahut Silistre adlı eserinde kahramanlarını destanlaştırırken, şehadetin mutlak olduğu bir atmosferde zerre kadar tereddüt göstermeyen askerleri yerlere göklere sıdıramamıştır. *Ahlak-ı İslamiye* adlı makalesinde ise cesareti şahsiyetler üzerinden anlatır. Hicret etmenin ölüm fermanı olduğu bir dönemde Hz Ömer(r.a)'in Kâbe-i Mükerrreme'yi birkaç defa tavaf edip *“Ben gidiyorum. Arkamdan gelen olursa kanı heder, evladı yetimdir”*²¹ diyerek hicret etmesiyle yücelttiği cesaret vasfını, daha sonra Hz. Ali (r.a)'nin savaşlarda gösterdiği cengâverliklerle metheder ve bir Müslümana yakışan en güzel özelliklerden biri olduğunu bildirir.

Adalet

Adalet duygusu, Allah'ın insan fıtratına yerleştirdiği en mu-kaddes duygulardandır. İnsanın kendi öz mahkemesinin, vicdanının sesidir. Eğer insan bu sesi kulak ardı edip, nefsinin ve şeytanın sesine kulak vererek onların isteklerini yerine getirirse vicdan bir süre sonra sesini keser ve insanı nefsiyle baş başa bırakır. Bu duruma gelmiş, adaletsiz bir insanın zulümkâr olacağının, topluma zararlı bir birey olacağının farkında olan Namık Kemal, adaletle ilgili birçok makale kaleme almış, farklı konuları işlediği makalelerinde de bazen adaletle değinmiştir.

Namık Kemal, dünyada hükümetlerin var olma sebebi olarak

²¹ Namık Kemal, “Ahlak-ı İslamiye”, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, s. 316.

gördüğü adaleti, devletin bütün diğer vazifelerinin önünde görür.²² Her Cuma namazında hutbelerde işittiğimiz gibi Cenâb-ı Hakk'ın Kuran-ı Kerim'de adalet ve ihsanı emrettiğini de hatırlatarak adaletin dinimizce de önemsendiğini vurgular.²³

Birçok ahlak bahsinde örnek olaylar anlatan Namık Kemal adalet vasfını anlatırken de İslam tarihindeki önemli şahsiyetlerin hayatlarından kesitler sunmuştur. *Adalet* adlı makalesinde önce Nebiler Nebisi (s.a.v)'nin adalet konusundaki hassasiyetine değinmiş, ardından Hz. Ömer (r.a) döneminde yaşanan bir hadiseden bahsetmiştir: Ebu Ubeyde (r.a) Humus'u zapt ederek ahalinin haracını aldıktan sonra zaruret üzere oradan çekilmeye mecbur olunca Hıristiyanları başına toplayarak "Biz şimdi sizin muhafazanıza muktedir olamayacağız. Haracınızda hakkımız kalmadı"²⁴ diyerek mallarını geri vermiştir.

Ahlak-ı İslamiye makalesinde ise "Berberistan ahalisinin yarısı dinin şerefini onun adaletinden istidlal ile İslam oldular."²⁵ diyerek toplumlar nazarında adaletin ne derece önemli olduğuna değinen Kemal, son olarak Adalet makalesinde adalet vasfını olması gerektiği mümtaz yerine şu sözlerle koyar: Adaletin şerefine bundan büyük ne delil olabilir ki Cenabı Mu'tî-i hakiki bile bir kulunun hakkını diğerine bağışlamaktan tenzih-i kudret eylemiştir."²⁶

İlim

Abı-ı hayat olarak nitelendirdiği eğitimin, dünyadaki bütün dertlere deva olduğunu belirten Namık Kemal, üstün vasıflarla mümeyyiz olarak yetiştirilmek istenen bir çocuğun en bariz özelliklerinden birinin de ilim olduğu görüşündedir. Dolayısıyla aileden okula, camiden başka kurslara kadar umumi bir seferberlikle yapılabilecek olan terbiyenin en önemli amaçlarından birinin de çocuğa ilim aşkı kazandırmaktır.

²² Namık Kemal, "Adalet ve Mahkemeler Hakkında", *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, s. 261.

²³ Namık Kemal, "Adalet", *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, s. 319.

²⁴ Namık Kemal, "Adalet", *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, s. 320.

²⁵ Namık Kemal, "Ahlak-ı İslamiye", *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, s. 316.

²⁶ Namık Kemal, "Adalet", *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, s. 320.

Namık Kemal, yazılarının birçok yerinde İslam'ın eğitime verdiği önemden bahsederek, toplumu ilme ve eğitime teşvik eder. *Biz Hiç Mi Okumayacağız?* Adlı makalesinde toplumdaki ilimden ve irfandan mahrum yaşayan insanları itap ederken, şu ifadeleri kullanarak düşüncelerini dine dayandırmıştır:

Ayetle müsbet değil midir ki bilmeyenler bilenlerle müsavi olamaz? Muhbir-i Sadık beşikten mezara kadar ilmi -velev Çin'de olsun- te-harrî etmeye bizi memur etmemiş midir? Zamanlarında âlemin a'lemi bulunan eslâf-ı kiram bu ictihad ve cehte hata mı etmişler.²⁷

Ernest Renan adlı Fransız yazarın “İslam ve İlim” konusunda verdiği, İslamdinini aşağılayan ve ilmin gelişmesine engel olduğunu iddia ettiği konferans Namık Kemal'i hiddetlendirmiş ve heyecanla reddiye yazmaya sevk etmiştir. Reddiyesinde İslam'ın ilme engel değil, aksine teşvik ettiğini belirterek ayet ve hadislerden deliller getirmiştir.²⁸

Kemal, çocukları ilme özendirme konusunda aileye çok vazifeler yükler. Yani çocuğun okumaya heves etmesinde en önemli etkenin ailesi olduğunu düşünür. Çocuk daha okula başlamadan ailesinden teşvik görmeli, iltifat almalı ve okula büyük bir istekle başlamalıdır. *Maarif* adlı makalesinde Avrupa ve Amerika'daki ailelerin eğitim konusundaki tutumlarından bahsederken bu hususa şu şekilde dikkat çekmiştir:

Öyle babaların, öyle anaların evladı ise mektebe, sinlerine nisbet o kadar gayretli, o kadar malumatlı giderler ki hallerine bakılsa heves-i tahsili pederlerinin hânde-i iltifatından öğrenmiş ve lezzet-i irfanı mâderlerinin pistân-ı şefkatinden almış zannolunur.²⁹

Kaynaklar

Göçgün, Önder, *Namık Kemal*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Kaplan, Mehmet, *Namık Kemal: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1948.

²⁷ Namık Kemal, “Biz Hiç Mi Okumayacağız”, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, s. 560.

²⁸ Küçük, *Renan Müdafianamesi*, s. 105.

²⁹ Namık Kemal, “Maarif”, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, s. 111.

- Küçük, Abdurrahman, *Renan Müdaffanamesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- Namık Kemal, “Adalet ve Mahkemeler Hakkında”, der. Nergiz Yılmaz Aydoğdu ve İsmail Kara, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.
- Namık Kemal, “Adalet”, der. Nergiz Yılmaz Aydoğdu ve İsmail Kara, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.
- Namık Kemal, “Ahlak-ı İslamiye”, der. Nergiz Yılmaz Aydoğdu ve İsmail Kara, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.
- Namık Kemal, “Biz Hiç Mi Okumayacağız”, der. Nergiz Yılmaz Aydoğdu ve İsmail Kara, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.
- Namık Kemal, “Bizde Ahlakın Hali”, der. Nergiz Yılmaz Aydoğdu ve İsmail Kara, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.
- Namık Kemal, “Maarif”, der. Nergiz Yılmaz Aydoğdu ve İsmail Kara, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.
- Namık Kemal, “Nüfus”, der. Nergiz Yılmaz Aydoğdu ve İsmail Kara, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.
- Namık Kemal, “Tebeddül-i Meşihat”, der. Nergiz Yılmaz Aydoğdu ve İsmail Kara, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.
- Tansel, Fevziye Abdullah, *Namık Kemal’in Mektupları*, c. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967.
- Tansel, Fevziye Abdullah, *Namık Kemal’in Mektupları*, c. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969.
- Tansel, Fevziye Abdullah, *Namık Kemal’in Mektupları*, c. III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973.
- Tansel, Fevziye Abdullah, *Namık Kemal’in Mektupları*, c. IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.

Kur'ân Işığında Tefsîr, Te'vîl ve Tercüme Olgusu

 HASAN HALİLOĞLU ^a BELGİN AKSAK ^b

Öz: Kur'ân-ı Kerîm, çok kısa bir zamanda, şîrk toplumuna ulûhiyeti ve rubûbiyeti en güzel bir şekilde anlatmış, insanlığı dalmış olduğı bataklık-tan ve karanlıktan kurtarmaya çalışmış ve ona iki alemin saadet yollarını göstermiştir. Kurân-ı Kerim, sadece Arap Edebiyatı'nın bir şaheseri olmakla kalmamış, aynı zamanda Hz. Muhammed'in (sas) nübüvvetini destekleyen büyük mucize olmuştur. Üslubu, insanlara hitap tarzı, içeriğindeki lafız ve anlam dengesi, gönüllere etkisi, ses ve kelime dizimindeki uyumu, eşsiz edebi tasviri, aynı anda farklı düzeylere hitabı, akla ve duyguya dengeli hitap tarzı, ihtiva ettiğı ilimler, ıslâh siyâseti ve daha akla gelebilecek çeşitli yönleriyle bir eşsizlik dehasıdır. Kurân-ı Kerim'de edebi sanatların bulunduğu ve onda herkes tarafından anlaşılmayan kısımların varlığı zikredilmiş ve onun üslup özelliğı herkesi hayretler içerisinde bırakmıştır. Bunlar üzerinde kısa ve özlü bir şekilde duracak olursak, Kur'ân-ı Kerim'in tefsire ne kadar ihtiyacı olduğı kendiliğinden orataya çıkacaktır. Kur'ân'ın tefsirine ihtiyaç duyulmasının bir diğere gerekeçesi, fetihlerle beraber, coğrafyası çok genişlemiş farklı kültürlerle karşılaşılmasıdır. Bu coğrafyadaki ve kültürdeki insanlar Kur'ân'ın muhtevasını, fesâhatını, belâgatını ve anlamlarını kavramada zorluk çekmişlerdir. İşte bu sebeple genişleyen toplumun ihtiyaçlarına cevap vermek için Kur'ân tefsirine ihtiyaç duyulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, tefsir, te'vîl, terceme, belâgat.

^a Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İİF, Temel İslam Bilimleri Bölümü
hhaliloglu@agri.edu.tr

^b Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, SBE, Temel İslam Bilimleri Programı
aksakbelgin@gmail.com

The Phenomenon of Interpretation, Explanation and Translation in the Light of the Qur'an

Abstract: The Qur'an, in a very short time, explained divinity and bonding to the polytheists in the best way, tried to save humanity from the swamp and darkness in which it was immersed, and showed him the ways of happiness of the two realms. The Quran was not only a masterpiece of Arabic literature but also a great miracle that supported the prophethood of the Prophet Muhammad. It is a genius of uniqueness with its style, way of addressing people, the balance of words and meaning in its content, its effect on the hearts, its harmony in sound and word order, its unique literary description, its addressing to different levels at the same time, its style of addressing the mind and emotion, the sciences it contains, the policy of reform and its various aspects that can come to mind. He mentions that there are literary arts in the Quran and the existence of parts in it that are not understood by everyone, and its stylistic feature has amazed everyone. If we dwell on these briefly and succinctly, it will automatically come to light how much the Quran needs commentary. Another reason for the need for an interpretation of the Quran is as follows that along with the conquests, different cultures, whose geography has expanded greatly, have been encountered. people in this geography and culture had difficulties in grasping the content, concise, rhetoric and meanings of the Quran. For this reason, an interpretation of the Quran was needed to meet the needs of the expanding society.

Keywords: Quran, tafsir, ta'vil, translation, rhetoric.

1. Kur'an'ın Muhtevâsı ve İcâz Yönleri

Kur'an-ı Kerim'in muhtevâsı ve nasıl bir kitap olduğunu anlayabilmek için indiği ortamın nizamını kısaca özetlememizde fayda vardır. Kur'an inmeye başladığında Mekke toplumunda içtimai ve iktisadi denge bozulmuş, ahlaksızlık had safhaya ulaşmıştı. Ayrıca kabileci, maddeci, hazzcı bir ahlak anlayışı hakimdi. Katı bir putperestlik inancı vardı.¹ Kur'an inmeye başladığı sırada güçsüzlerin hakları çiğnenmekte ve Kureyşin zenginleri sorumsuzca yaşamaktaydılar. Putperestlik bu yaşam tarzının ayrılmaz bir parçasıydı.² Kur'an şirk batağındaki bu toplumunun insanlarından yola çıkarak cahiliye insanının ahlâkını ve karakterini ortaya koyar. Bu insan tipi Kur'an'da cimri,³ nankör,⁴ mala çok düşkün⁵ ve aceleci⁶ olarak nitelendirilmiştir. Kur'an-ı Kerim'in öncelikli hedefi bu olumsuz özelliklere sahip olan toplumu vahyin eğitiminden geçirerek sorumluluk sahibi, doğru-dürüst bireyler olarak yetiştirmek oldu. Bu bakımdan Kur'an'ın ilk dönem çağrısı; içtimai ve iktisadi adaletin sağlanması yönünde olmuştur.⁷ Böyle bir topluma gönderilen Kur'an kendisini bakın nasıl anlatıyor: *"Elif-lâm-mim. Bu o kitaptır ki, kendisinde (Allah katından gönderilmiş olduğunda) hiç şüphe yoktur. (O) takvâ sahipleri için doğru yolun ta kendisidir."*⁸

Kur'an-ı Kerim'in İslâm âlimlerinden Zürrânînin meşhur olan ve genel kabul gören tanımı şöyledir: *"Kur'an-ı Kerim Cebrail vasıtasıyla, Hz. Peygamber'e vahiy yolu ile indirilmiş, mushaflarda yazılmış, tevâtürle nakledilmiş, okunuşuyla ibâdet edilen kendine has özellikleri ihtiva eden Allah Kelamıdır."*⁹

¹ A. Himmet Berki vd. *"Hâtemü'l-Enbiyâ Hz. Muhammed ve Hayâtı,"* DİB Yayınları, Ankara 2013, 20-22

² İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yayınları, 2002/ 42, 51.

³ Hayrettin Karaman v. dğr., *Türkçe Meâl ve Tefsir*, 4. Ankara: 2007, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları; İsrâ 17/100.

⁴ Abese 80/17

⁵ Âdiyat, 100/8.

⁶ İsrâ, 17/11.

⁷ Mehmet Paçacı, *Kur'an'a Giriş*, İsam Yayınları, İstanbul 2010, 35.

⁸ Bakara, 2/2.

⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf ez-Zürrânî (ö. 1122/1710), *Menâhilü'l-Irfân fî Ulumi'l-Kur'an*, 1-2, Dâru'l-Kutup el-İlmiye, Beyrut 2019/ 15.

23 yıl aşamalı olarak inen Kur'ân ayetleri 12 yıl Mekke, 11 yılda Medine olmak üzere iki dönemde inişini tamamlamıştır. Hz. Peygambere Cebrail vasıtasıyla ve vahiyle gelen Kur'ân-ı Kerim, ahlâki nitelikleri bozulmuş olan Arap toplumunda; çok kısa bir zamanda tarihte eşine rastlanmamış ve bir inkılapla şirk toplumu-
nu tevhîd toplumuna dönüştürmüştür. İnsanlığı ve inmiş olduğu toplumu düşmüş olduğu çıkmazdan ve çöküşten kurtarmış insa-
ne iki dünyanın refâh kapılarını açmıştır.¹⁰

Bu inkılâbın beslendiği ve çıkış noktası olan Kur'ân-ı Kerîm, is-
lam toplumunun en değerlisi olmakla beraber Arap Edebiyatı'nın
mükemmel bir eseri olmakla kalmamış, Hz. Peygamber'in (sas)
nübüvvetini desteklemiş ve bütün peygamberlerin getirmiş oldu-
ğu mucizeler içerisinde en büyüğü olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'i
semâvi kitaplardan farklı kılan özellikleri nelerdir? En önemli özel-
liği Kur'ân'ın toptan bir bütün olarak değilde olaylara ve ihtiyaçla-
ra göre parça parça indirilmesi olmuştur. Ayrıca önce inen âyetler
hazmedilmeden ve hayata aktarılmadan bir sonraki âyetler inme-
miştir.¹¹

Hz. Âişe (r.a) bu durumu şöyle anlatır: Kur'ân önce cennet ve
cehennem konularından bahseden âyetler indi tevhîd âyetleri in-
dikten sonra helâl ve harama dair âyetler nüzul oldu. Bu durumda
âyetler tedrici olarak inmeseydi insanlar ne zinayı ne de içkiyi terk
ederlerdi.¹² Bu da demek oluyor ki; sistematik sıralama çok önem-
liydi. Bunun aksi zaten mümkün olmazdı. Allah'ın rububiyet sıfa-
tına aykırı olurdu. Kur'ân-ı Kerîm; üslubu, insanlar üzerindeki
etkisi, gerçekleri açıklayış tarzı tarihi olayları ve, te'lif tarzı, bağlan-
tılı olduğu ilimler, terbiye metodu ile gaybın verdiği haberlerle ve
daha sayabilecek birçok yönleriyle benzersiz bir eser olmuştur..¹³

Kur'ân-ın bu eşsizliği kendine hastır ve diğer semâvi kitapla-

¹⁰ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2019, 67.

¹¹ Muhammed Abdüazîm ez-Zürkânî, *Kur'ân İlimleri Menâhilü'l-Irfân Tercümesi*, (çev: Halil Ademir) Bekâ Yayıncılık, İstanbul 2015, 101.

¹² Buhârî, "Fezailü'l-Kur'ân", 6.

¹³ Paçacı, *Kur'ân'a Giriş*, 33.

rın aksine, daha geniş bir zaman diliminde gelmiş, kendini muhâtaplarına kabul ettirmek ve onları tatmin etmek için kolaylıklar bahşederek kısım kısım nazil olmuştur.

Kur'ânın, semavi kitaplarla, dil, üslûp ve İslam toplumuna aktarış biçimi yönünden farklılıklar arzettiğini, bütün ilim sahipleri bilir. Dil yönünden şöyle farklıdır: Kur'ân'ın, muhtevası değişmediği gibi dili de tahrif edilmemiştir. Fakat Yahudilerin tevratı ve Hristiyanların incili defalarca tahrif edilmiştir. Dolayısıyla bu iki ilâhi manası ve dili büyük oranda bozulmuştur.¹⁴

Kur'ân-ı Kerîm dil açısından da mûcizedir bu yönüyle Arap edebiyatçılarını âciz ve kendisine hayran bırakmıştır.¹⁵ Hatta defalarca meydan okumuştur. Bunlar içinde Müseylemet'ül-Kezzab'ın başarısızlığı ve içinde bulunduğu komik durum herkesin malumdur. Kur'ân'ın deyimiyle bütün insanlar bir araya gelse bile Kur'ân'dan bir âyetin benzerini yapamazlar ve yapamayacaklardır. Kur'ân'ın üslûbundaki üstünlüklerini şöyle sıralayabiliriz: Kendine ait üslubu, lafız ve anlam dengesi, gönüllerdeki etkisi, ses ve kelime dizimindeki uyumu, eşsiz edebi tasviri, edebi türdeki kusursuzluğu, aynı anda farklı düzeylere hitabı, akla ve duyguya dengeli yaklaşımıdır.¹⁶

Kur'ân nazil olduğu dönemde Hz. Peygamber (sas) tarafından yazdırılmış ve hemen peşinden sahâbe-ı kirâmın gayretleriyle mushaflaştırıldı ve diğer islâm beldelerine gönderilmiştir. Yani Kur'ân'ın zâyî olmasına sebep olabilecek bir süreç yaşanmamıştır. Yahudiliğe ve Hristiyanlığa gelince Tevrat Hz. Musa'dan sonra İncil'de Hz. İsa'dan sonra asırlar denebilecek uzun bir süre şifahen nakledilmiş ve ancak tahrif edilerek kitaplaştırılmıştır.¹⁷

Yine herkesin malumu olduğu bir konu vardır ki, Allah (cc) tarafından vazifelendirilen peygamberler gönderildikleri topluma Allah'ın dinini kabul ettirebilmek için birtakım olağanüstü olaylar

¹⁴ Sübhi İbrâhîm es-Sâlih el-Lübânî (1926-1986), *Mebâhis fî Ullûmîl-Kur'ân*, İstanbul Türkiye, 313-334

¹⁵ Sübhi es-Sâlih, *Mebâhis*, 313-334.

¹⁶ Paçacı, *Kur'ân-a Giriş*, 102-106.

¹⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara: TDV Yayınları, 2012, 66.

göstermiş olmaları gerekmekteydi. Örneğin, Sihrin halk üzerinde etkilerinin revaçta olduğu bir devirde, kendisine verilen bir âsa ile Hz. Musâ'nın sihirbazları alt etmesi; tıp ilminin çok önemli olduğu olduğu bir asırda, Hz. İsa'nın tıp alanında gösterdiği mucizelerle tabipleri şaşırtması bu durumun örneklerindendir. Hz. Musa, Hz. İsa ve diğer peygamberlerin mucizeleri kendi dönemlerinde yaşayan insanlar tarafından gözlemlenmiştir. Yani bir şahitlik söz konusudur. Diğer bir deyimle bunlar süreklilik arz etmeyen hissi mucizelerdi.¹⁸

Durum böyle iken İslamiyet'in doğduğu dönemde Araplarda hitâbet seviyesi, dilin kazanmış olduğu üstün nitelikler ve uslûp özellikleri en üst dereceye ulaşmış, âdetâ zirveye çıkmıştı. Belâgat ve fesâhatın zirvede olduğu bu devirde, bu dil bilimcilerini hayran bırakıp şaşırtacak bir mûcize gerekli idi. Bu mucizenin adı Kur'ân'dı yani aciz bırakandı. Şüphesiz ki O Kur'ân, Arap şiir uzmanlarını hayrete düşürmüş, o dönemin ve gelecek dönemlerin belâgat üstatlarını karşılık verecek bütün noktalarda elini kolunu bağlamıştır.. Bu durumun nedeni hem Kur'ân'ın üslûbundan hem de putperestlerin çıkarlarını tehlikeye düşürmek istemeyişleridir.¹⁹

Kur'ân şu ana kadar gelmiş geçmiş Arap üstatlarını dehşete düşürmüştür. Mekke'de kimsesiz, yetim, fakir olarak küçümsedikleri kişinin getirdiği kitap karşısında susmuşlardı. Bu şairler ve hatipler büyük toplulukların beğenisini kazanmış gözde insanlardı. Harfler, kelimeler ve satırlar onların yaşam tarzıydı. Hz. Muhammed'in peygamberlik döneminde sanat, edebiyat, hitabet zirvedeydi. Araplar bu alanda üstün gördükleriyle muhakkak yarışır ya da meydan okurdu. O halde onların ellerini ve kollarını bağlayan ve Kur'ân-a muhalefet etmelerine neden olan faktörlerin var olduğu muhakkaktır. Ancak onlar belâgat kâbiliyetleriyle değil de açıktan savaş ilan ederek karşı koymayı tercih etmişlerdir. Bu onların aciz kaldıklarının açık göstergesidir. İslama karşı şiirle karşı koymayı tehlikeli görmüş panayır ve şiir yarışmalarının bu dinin

¹⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 14; Salih, 75.

¹⁹Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 14.

yayılm gösterceğine kanaat getirdiklerinden dolayı kılıç kullanmayış en kestirme yol olarak görmüşlerdir.²⁰

Çünkü Kur'an'ın Arap inanç ve geleneksel yapısına aykırı fikir ve düşünceleri, toplumlar arasındaki sosyal ve iktisadi aşırılıklara karşı çıkışı, gaybi konulardan ve gelecekte haber vermesi, inanç, ibâdet, ahlâk, kardeşliğin tesisi, fikir hürriyetini savunması ve kadının toplumda layık olduğu konuma yerleştirilmesi, adâleti ve fikir hürriyetini yerleştirilmesi hususu müşrikleri derinden yaralamıştır. Böylece hem siyasi hem ticari menfaatleri tehlikeye girmiştir. Neticede bu işi belâgat ve fesâhat yarışmalarıyla halletmeyi, çıkarları gereği uygun görmemişlerdir. Çünkü bu fikirler, şiir meydanlarında ve panayırlarda yayılma ve şöhet bulma ihtimaline karşı onlar, tüm menfaatlerini kaybetmeyi göze almadılar. Bundan dolayı kılıçla bu işi kökten halledecekleri hususunda kanaat getirdiler.²¹

Mekke müşrikleri “Ben ancak bana vahyolunana uyarım”²² âyetinden sonra ümmî olan bir şahsiyetin getirdiği bu mucize karşısında teslim olmayı tercih etmişlerdir. Mekke müşrikleri, “Mualakâtüs-Sebâ” adıyla Kâbe'nin duvarlarına asılan, meşhur şairlerden İmriu'l-Kays, Tarafe b. Abd, Ka'b b. Züheyr, Amr b. Kulsum'un şiirleri, Kur'an'ın uslubu karşısında sönük kalmış ve şiirleri toplum nezdinde hezimete uğramıştır. Şairler bu durumu kabul etmişlerdir.²³ Gönüllere hoş gelen üslubu sayesinde en büyük muhalifleri bile Kur'an-ı dinlemek hususunda kendilerine hakim olamamışlardır. Bunlardan el-Velid b. El-Muğire, Ahnes b. Kays, Ebu Cehl b. Hişam gibi Kureyşten söz sahibi olanlar, Kur'an-ı dinlememek için birbirleriyle anlaşma yapmalarına rağmen, Kur'an-ı dinlemek için geceleri gizli saklı bir şekilde teşebbüste bulunmala-

²⁰ Paçacı, *Kur'âna'a Giriş*, 88-108.

²¹ Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi (İlk Dönem)*, bsk.9. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015/ 234-238.

²² Yunus, 109/15

²³ Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, *Şerhu'l-kaşâ'idi's-seb'i't-tvâli'l-Câhiliyyât* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn) Kahire: Daarul Maarif, 1963, s. 35; Not: O dönemde Arap panayır-larında şiir yarışmaları düzenlenirdi. Bunlardan dereceye giren ilk yedi şiir kabe duvarına asılırdı. Bu sebeple bu şiirlere “Yedi Askı” denilmiştir.

rı, gönüller üzerindeki etkisini gösterir.²⁴

Hız. Peygamber'i öldürmek niyetiyle yola çıkan Hız. Ömer b. el-Hattab'ın Müslüman oluşu²⁵ Necm suresinin son âyeti "*Allah'a secde ediniz ve O'na kulluk ediniz*"²⁶ibâreleri, okununca Müslümanlarla beraber müşrikler de secdeye kapanmış, bu durumu gören Umeyye b. Halef'in, yerden bir avuç toprak alarak alnına götürmesi,²⁷ pişmanlık mahiyetinde bir hareket olup kibrinden yapılmış ve müşrik olduğunu hatırlamıştır. Utbe b. Rabia' Hız. Peygambere yaptığı işkence ve kötü muamelelere karşı cevap mahiyetinde Utbe'nin Fussilet Suresi'nin ilk ayetlerini dinleyip, korku ve hayret içinde tedirgin bir şekilde olduğunu görenlere: "*Ondan öyle şeyler işittim ki ömrümde benzerini işitmiş değilim. "Bu sözler ne şiir, ne sihir ne de kehânettir. Bunlardan hiçbirine benzememektedir. Ey Kureyşliler, bana kulak verin, beni dinleyin, onu kendi haline bırakmanızı tavsiye ederim. Eğer O muvaffak olmazsa, Arabistan onu mahveder. Eğer muvaffak olursa, onun zaferi, sizin de zaferiniz demektir*"²⁸demesi, Kur'ân'ın olağanüstü ve büyüleyici üslubundan kaynaklanmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'in Hız. Peygamber'e gönderilişinin asıl nedeni, akli sayesinde hayvandan ayrılan insanı yüceltmek, haysiyet, özsaygı, şeref, erdem, saygınlık gibi hasletlerin bilincini aşılmasıdır. Ayrıca konuşma üslubu ve aklını kullanma göstermiş tekniklerini ve yeryüzünde maddi ve manevi sorumlulukların bilincini fark etmesini sağlayıp ona gereken değeri vermek onu hidayet yoluna sevk etmektir. İnsana, maddi ve manevi açıdan olması gerektiği gibi menfaat yollarını göstermektir. Kur'ân insana cenneti ve cehennemi anlatmış, insanı cennet ve cehenneme götürecek prensipleri önüne sermiştir. Bundan amaç dürüst ve ahlâklı bir yaşam tarzı sunmak insanı ıslah etmek ve batıl karanlığından hakikat aydınlığına çıkarmaktır. Mümkün olduğunun idrak edilmesini

²⁴ İbn İshak, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, Hayra Hizmet Vakfı, Konya, 1981, 185-186.

²⁵ Mustafa Fayda vdğ. *İslâm Tarihi*, (Ed: eyyüp Baş), bsk.4. Ankara:2014, Grafiker Yayınları, 110.

²⁶ Necm, 53/62.

²⁷Buhârî, *Tefsîr*, 53/4; Murat Kaya, *Mescid-i Haram'dan 111 Hatıra*, İstanbul: 2001, Erkam Yayınları, 38-52.

²⁸ İbni Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, Mısır 1375/1955, 1, 294

sağlamaktır. Böylece insanoğlu doğru ile eğriyi kendi iradesiyle seçip kendi yaptıklarının bedelini yine kendisinin ödeyeceğinin farkına varmıştır. Bu iradi ve ahlâki denge toplumun kanayan yarasını da çok başarılı bir şekilde iyileştirmiştir. Karanlıklar içindeki bu toplum iki âlemin mutluluk şifresine Kur'ân sayesinde sahip olmuştur.²⁹

Böylece Kur'ân-ı Kerîm, kişisel hastalıklara ve toplumun ahlâki hastalıklarına derman olmuş, kişisel ve toplumsal sıkıntılara çözüm getirmiş, insanoğluna kendisine yaraşır doğru ve nezih bir yaşam tarzını sunmuştur. Ayrıca cehâlet sahibi insanların bilgisiz, arzularına yenik düşen, aklını iyi kullanamayan, kaba, kibirli idrak yoksunu tavırlarını törpülemiştir. Aceleci, ahmak, ırkçı ve saldırgan olan müşriklerin bu vasıflarını Kur'ân deşifre etmiştir.³⁰ Bu cehâletin sadece İslam öncesi dönemde değil de İslam sonrası dönemleri de kapsadığı, bu nedenle Kur'ân'ın evrensel hitabının hiçbir zaman önemini kaybetmeyeceği ifade edilir.³¹

Kur'ân-ı Kerîm'in aciz bırakan mükemmel üslubuna karşısında müslüman olanlarla beraber, Müslüman olmayan toplulukları bile kendisine hayran bırakmıştır. Sorbon profesörlerinden Regis Blachere, Kur'ân'ı Kerîm'i Fransızca'ya çevirisini yaptıktan sonra *"Kuran'a Giriş"* adlı eserinde,şunları ifâde etmektedir: *"Hatta Arapça bilmeyen bir Avrupalı, bazı surelerin okunmasından hisleniyor. Ya Muhammed'in muasırları hiç olmazsa kin ile körlenmemiş olanlar hakkında neler düşünülmez."*³²

İslam dini hakkında olumsuz eleştirilerde bulunan eserlerle riyle meşhur olmuş Papaz Henri Lammens bile *"Filolojik bakımdan Kuran'ın üslubu dikkate değer bir mükemmeliyettedir"*³³ diyerek gerçekleri itiraf etme hususunda bir mecburiyet hissetmiştir.

²⁹ Ramazan Altıntaş, *Cahiliye Zihniyeti ve Çiğnenen İnsan Onuru*, , Ankara 2013, DİB Yayınları, 67.

³⁰ Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzabâdî (ö. 817/ 1415), *Kâmûsu'l-Muhîd*, Mısır, ts.1. 158.

³¹ Toshihiko Izitsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev: Süleyman Ateş, Ankara 1975, Kevser Yayınları,190.

³² Regis Blachere Introduction au Coran, Paris 1959, 172

³³ Henri Lemmens,L'islam,Beyrouth 1944, 52.

Şeyhu'l-Müsteşrikin adıyla tanınmış olan, oryantalistlerin lideri, Ignaz Goldziher de Kur'ân için "O, dünyanın edebi eserlerinden biridir"³⁴ demektedir. Prof. Louis Massignon'a göre Kur'ân-ı Kerîm "İlk kıraat ve tilavet kitabı, dolayısıyla hayat bilgisi el kitabı, ibadetin yegâne tilaveti İslam mantalitesini (zihniyetini) yaratan kitaptır,"³⁵ demıştır.

Devletlerarası kanun ve değer yargıları, sapkın ve hurafelerden arındırılmış ve içerik olarak diğer eserlerden ayrılan, doğal güzelliklerine, ek olarak edebi güzellikleri, güzel hitapları, sıra dışı ikna edici yapısı, kuvvetli delilleri, mantıksal düşünce tarzının üstünlüğü, akılları birdenbire çelen ve insanı mest eden ruhi ve sihirli etkisi, insanlığa her iki âlemin saadetini temin eden esasları ile Kur'ân-ı Kerîm, bütün zamanlarda ve mekanlarda okundukça, ebediyete kadar güncelliğini koruyacak ve insanlar karşısında gençliğini ve mûcizevi yönleriyle hep ön planda kalacaktır. Zaman ilerledikçe Kur'ân'ın gerçekleri daha açık ve daha net bir şekilde ortaya çıkacaktır.

2. Tefsir ve Te'vil kelimelerinin Açıklanması

Yüce kitabımız Kur'ân-ı Kerîm'i anlamak ve açıklamak üzere kullanılan "Tefsir" ve "Te'vil" kavramlarının ilk dönemlerde kullanış biçimlerini gerektiği şekilde bilmek icap eder. Tefsir kelimesi "Fesr" (فسر) veya kalp yoluyla ³⁶"Sefr" (سفر) köklerinden "Tef'il" kalıbından gelen bir masdardır. Fesr, açık etmek keşfetmek, ve üstü örtülü bir şeyi açmak gibi anlamlarda kullanılmaktadır. "Sefr" Arap dil ve kültür yapısında var olup, kapalı olan bir şeyi açmak, aydınlatmak ve ortaya sermek gibi manalardakullanılır.³⁷ Mesela

³⁴ L. Goldziher *el-Akîdetu ve's-Şeriatu fil-İslam*, Mısır 1946, 9.

³⁵ M. Tayyip Okıç, *Kur'an-ı Kerim'in Uslub ve Kraati*, Ankara 1963, 1-13.

³⁶ Not: Bir kelimenin içindeki harflerin yer değiştirmesidir. Örneğin, "mil'ekatün" kelimesinin kalp yoluyla değişimi "me'lekatün" olarak okunmasıdır.

³⁷ Muhammed b. Mükerrrem. İbn Mânzur, *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâr Sâdır, 1374/1954, 5.55; Cevherî, İsmâil b. Hammâd. "es-Sihâh: Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye", thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlim, 4. Basım, 1407/1987, 2. 686; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî (ö. 1205/1791), *Tâcul Ârus*, Mısır: 1306, 3.270; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), *el-Müfredât fi Garibi'l Kur'ân*, Mısır:

(سفرت المرأة عن وجهها كسفت نقابها) kadın yüzündeki örtüyü açtı veya “ kaldırdı” manasındadır.³⁸

Tefsir kelimesi Kur'an ıstılâhında “*Müşkil olan lafızdan murad edilen şeyi keşfetmektir*” tarzında izâh edilir.³⁹ Ayrıca ifade edilen sözlerdeki kapalılığı gidermek için bir açıklamaya ve izâha ihtiyaç vardır. Onun için doğru olan tefsir, Allah ve Resûlü'nün açıklamaları sonucunda ortaya çıkandır. Yani hakikatte tefsir nakil ve rivâyet yoluyla yapılan olup, Allah'ın bildirdiği emir ve yasaklar dahilinde, değiştirilmesi caiz olmayan ilahi vahiy destekli olan tefsirdir. Tefsir, sarf, nahiv, nâsih-mensûh, muhkem-müteşabih, sebeb-i nüzûl, hadis, mantık, islâm hukuku, belagat gibi ilimler yardımıyla Kur'an'ın açıklamasını yapmaktır.⁴⁰ Bu anlamın dışındakiler, te'vil ilmi içerisinde değerlendirilmeye tabi tutulurlar. Tefsir, âyetin manasının, kıssaların ve sebebi nüzûlün açık ve net olarak da izah edilmesi diye de tanımlanır.⁴¹

Ayrıca İbn Akîl “Tefsir, Kur'an sözleriyle nelerin kastedildiğini kesinkes anlamak ve izâh etmek olup bu hususta Allah adına yemin etmek olarak tanımlanmıştır. Bu tanıma uygun burhanların ortaya koyulmasıyla gerçek tefsir meydana çıkmış olur. Diğer taraftan yorum içerikli ve öznel düşünce ve görüşlerin ağırlıklı olduğu tefsir ise yasaklanmıştır.⁴²

Te'vil kelimesi (ال- يؤول- أول) kökünden tef'il babından gelen bir masdardır. Kelimenin hakikat manası geri dönmek anlamında-

1381/1961.380; Ebû İshâk Ahmed -Nîsâbü'rî, b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî (ö. 427/1035), *el- Keşf ve'l Beyân*, İstanbul Veliyyuddin ef. Ktb. No. 130-233 (yazma) 1. 5. 9a.

³⁸ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin es-Semerkandi, (ö. 333/944) *Şerhu Te'vilat'il-Kuran*, İst.Şehid Ali Paş. Ktp. No.283, 7.(yazma)

³⁹ Cevheri, *Sıhah*, 496; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 5.55;Zebidi, *Tâcul Ârus*, 3.170,7.215.

⁴⁰ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısıri el-Minhâcî Zerkeşî, (Ö. 792/1392) *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'an* (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî v.dğr.), Beyrut 1415, 1, 104-105.

⁴¹ Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif el- Cürcani, Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü, *Tarifât*, (çev: Arif Erkan), Bahar Yayınevi, İstanbul, Nisan 1997, “et-Tefsir”, 63.

⁴² Ebû'l-Vefâ Alî b. Akîl b. Muhammed b. Akîl el-Bağdâdî ibn Akîle ((ö. 513/1119) *ez-Ziyâde ve'l İhsân fî Ullûmi'l-Kur'an*, (nşr. M. Safâ Hakkî v.dğr.) Şârika, 1427/2006, 7. 391,395.

dır.⁴³ Tef'îl babından kullanıldığından açıklamak, tefsir etmek, beyan etmek, bulmak, îcad etmek, îzahta bulunmak, tercüme etmek, sonuç ve netice gibi anlamlarda da kullanılır.⁴⁴ İstilah olarak açıklamak ise “*Zahiri mutabık olan manayı iki ihtimalden birine hamletmektir.*”⁴⁵ Zerkeşi, Te'vîl kelimesinin; âyetin ihtimal dahilinde olan anlamlardan birine dönmesi olarak tanımlamıştır.⁴⁶ Sa'lebi, te'vîl kelimesini, âyetin önceki ve sonraki âyetlerle anlam itibarı ile uyum içinde olması olarak açıklamıştır.⁴⁷

Te'vîl kelimesi ise Kur'ân-ı Kerîmde de 17 defa geçmektedir⁴⁸ ve birbirinden farklılık arzeder. Bazen, sözün te'vili anlamını da kullanılmaktadır.⁴⁹ Daha açıkça; kelimelerin anlamlarını îzah etmek, yapılan işlerin gerçeklik durumunu, yani söylenen söz ve yapılan fiillerin sonucunun nelere maal olduğunu bildirmek, rû'ya görmek ve tâbir etmek anlamlarda kullanılmaktadır. Terbiye etmek, sonuç, cezalandırmak ve ıslah etmek manalarını da ihtiva etmektedir.⁵⁰ Kur'ân'da geçen Te'vîl kelimesi sadece bir yerde Âl-i İmrân Sûresinde Allah'a izâfe edilir ki burda kastedilen şey Allah'ın te'vîl etmesidir. Diğer âyetlerde geçen Te'vîl kavramı da kişilere, özgüdür. Maturidi, Te'vîl kelimesinin istilâhi manasını, Kur'ân'da lafzı geçen mübhem olan kelimelerin Kur'ân ve sünnetle uyumlu olacak şekilde, lafızların ihtimal dahilinde olabilecek manalarla izâh etmek olduğunu ifâde eder.⁵¹

⁴³Emîn b.İbrâhîm b. Abdûlbâki el-Hûlî (1895-1966) *Tefsir Maalımı Hayatı ve Menhecuhu'l Yevm*, Mısır, 1944, 5.

⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l- 'Arab*, 5.55; Zebidi, *Tâcul Ârus*, 3.170,7.215.

⁴⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l- 'Arab*, 9, 32; Cevheri, 'es-Sihâh, 4. 1627; Zebidi, *Tâcul Ârus*, 7,215; İsfahani, *el-Müfredât*, 31.

⁴⁶İbn Manzûr, *Lisânu'l- 'Arab*, 9. 33; el-Maturidi, *Te'vilat'ul- Kur'an*, İst. Selim Ağa Ktp. No:40(yazma 2a)

⁴⁷ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebi en-Nisâbüri (ö. 427/1035), *el-Keşf ve'l-Beyân*, (Yazma-İstanbul Velîyuddin ef. Ktb., No: 130-133); *Tâcu'l-Ârus* 3. 470,7. 215

⁴⁸ M. F. Abdalbâki, *el- Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'ân-ı Kerîm*, Daru'l Marife, Beyrut, 2005. “Ev'l” s.

⁴⁹ Zerkeşi eş-Şafî (1957), *el-Burhân fî Ulûmül - Kur'ân*, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim) Mısır, 1376/ 1378. 2. 148.

⁵⁰ *Ali İmran* 3/7; *Yusuf*, 111/ 6, 21, 101.

⁵¹ Maturidi, *Şerhu Te'vilat'il-Kuran*, 7.

Kur'an'da geçen tefsir kelimesinden kastedilen mana Allah'ın bu konuda yetkin olduğu, Kur'an'ın tefsirini sadece Allah'ın yapacağı vurgulandığından dolayı, sahabe tefsir etmekten çekinmiştir. Kendi dönemlerindeki dini yaşantının verdiği hassasiyet nedeniyle, tefsir etme korkusu oluşmuş, Kur'an tefsirinin tevki fi oluğu fikri yerleşmişti. Neticede Kur'an'ın tefsiri denilince, doğrudan doğruya Allah'ın veya onun elçisinin müdahalesi ve açıklamaları anlaşıyordu. Yapılan bu tefsirde hata yapmak söz konusu değildi. Yapılan tefsir ilahi kaynaktan geldiğinden hatadan uzaktı.⁵² Ebu Vail'e (ö. 82/701) tefsirin ne olduğu hususunda sorulan bir soru üzerine şu cevâbı vermiştir: *"Murâd eden Allah isabet etti demiş ve isabeti de hatanın zıddı ile tavsif etmişti"*⁵³ der." Bu duruma göre tefsir Allah'a ve Peygamber'e hasredilmiş oluyordu. Yâni Kur'an-ı tefsir etme yetkisi Allah'a ve Resûlüne ait olduğu görüşüğü hakimdi. Bu anlayış sahabenin Kur'an'ı tefsir etmesine mâni değildi. Çünkü onlar Kur'an'ın inişine ve âyetlerin nüzûl sebeplerine şahit oluyorlardı. Hangi hükümlerlerin ne gibi sebeplerlerden ötürü uygulandığını ve bunlar arasındaki alakayı biliyorlardı.⁵⁴

Te'vil kelimesinin kullanımına şu âyeti örnek verebiliriz:

﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ

مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ﴾

*"Sana kitabı indiren O'dur. Onun (Kur'an) bir kısım âyetleri muhkemdir ki bunlar kitabın esasıdır; diğerleri ise müteşâbihdir. Kalplerinde eğrilik bulunanlar, fitne çıkarmak ve onu (kişisel arzularına göre) te'vil etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler. Halbu ki onun te'vilini ancak Allah bilir; bir de ilimde yüksek pâyeye erişenler. Derler ki: Ona inandık, hepsi rabbimiz katındandır. (Bu inceliği) yalnız akl-ı selim sahipleri düşünüp anlar."*⁵⁵

Mezkûr âyette izâh edildiği gibi, Muhsin Demirci de te'vilin yapılabilmesi için bir takım şartlara haiz olmak gerektiğini izâh

⁵² Maturidi, *Şerhu Te'vilat'il-Kuran*, 7.

⁵³ İbn Manzur, *Lisanul - Arab* 9, 33, 34

⁵⁴ İbn Manzur. *Lisanul Arab*, 535

⁵⁵ Âl-I İmrân, 2/7.

etmiştir. Te'vîl yapacak kişinin Arapça'nın dil ve kaidelerine hakim olması, fesâhat ve belâğatı bilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Kişi, dinin şeriatine hakim, teorik ve ameli olarak anlama kapasitesine sahip olmalı, geleneksel vahye dayalı bilgilerin yanında sosyoloji, psikoloji, tarih ve kültürü, Mekke ve Medine'nin maddi ve manevi yapısını iyi bilmelidir, der. Ayrıca akli melekelerinin kuvvetli olması ve analiz yapmasını becermesi ve İslami birikime sahip olması gerektiğini vurgular. Demirci, te'vîl yapacak kişinin Kur'ân'î değerlere, İslam'ın prensiplerine sarılıp, şöhret ve rant amaçlı yorumlardan kaçınılması gerektiğinin önemine vurgu yapar.⁵⁶

Bazı müfessirler tefsir ve te'vîl konusunu birbirinden ayırırken şu hususlara dikkat edilmesi gerektiğinde ittifak etmişlerdir. Tefsirin sadece umum ve husus bakımından ayrılır. Tefsir daha genel, te'vîl ise daha özeldir. Tefsir lafızda ilk manaya delalet ederken te'vîl ise ikinci manaya delalet eder. Tefsir lafzın gösterdiği ilk manayla beraber akla gelmeyen diğer manaların da açıklamasını yapmaktır.⁵⁷

Tefsir ve te'vîli birbirinin zıddı olarak görenler üç hususa dikkat çekerler:

1-Tefsir, Allah'ın istediği kesin manayı ve bilgiyi aktarırken te'vîl, muhtemel manalara işaret eder.

2- Tefsir de rivâyet yöntemi, te'vîl ise dirâyet yöntemini kullanmıştır.

3- Tefsirde akla gelen ilk mana önem taşırken, te'vîlde ima ve işaretler önemlidir. Âlûsi, te'vîl de özellikle gaybî konuların te'vîlinde ilimde derinleşmiş bilginlerin yorumlarının etkili olduğunu ifâde etmiştir.⁵⁸

Kur'ân-ı Kerîm, müslümanların dünya ve âhiret hayatı için yol gösteren bir rehberdir. Bundan dolayı inişinden itibaren müs-

⁵⁶ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 288-289.

⁵⁷ Zürcânî, *Kur'ân İlimleri Menâhilu'l-Irfân Tercümesi*, (trc: Halil Aldemir vd.) 2. 19.

⁵⁸ Ş. Âlûsî (1985). *Ruhu'l-Meanî fî Tefsîri'l Kur'ani'l Azîm*. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut. 1/5.

lûmanların onu anlama çabası farklı coğrafyalarda ve zamanlarda ebediyete kadar sürecektir. Müslümanların geliştirdiği bütün ilimlerin ortak amacı Kur'ân'ı anlamak, onun temel prensiplerini hayata geçirmektir. Tefsir iliminin amacı âyetlerin indiği ilk toplumların ve sonraki nesillerin onu nasıl anladığını tespit etmektir. Kur'ân-ı Kerîm'in nasıl bir metin olduğu, tefsir ilimine konu oluncaya kadar hangi aşamalardan geçtiği hususudur.

Kur'ân-ı Kerîm önce Resulullah'ın (sas) ağzıyla şifahen nakledilmiş, yani Arap edebiyatçılarını dahi aciz bırakacak bir üslup ile tedricen nazil olmuştur. Nazil olurken eş zamanlı olarak vahiy katipleri tarafından yazıya geçirilmiştir. 12 senesi Mekke, 11 senesini Medine'de olmak üzere toplam 23 yılda insanların siyasi, ictimai ve iktisadi ihtiyaçlarına göre tedricen ve hazmedilerek indirilmiştir.⁵⁹

Kur'ân âyetleri bir taraftan ezberlenirken diğer taraftan da vahiy kâtipleri tarafından yazılmıştır. Âyetler yazılırken Kur'ân'a karışması endişesiyle başka notlar alınması ve ilaveler yapılması yasaklanmıştır. Yasaklanan hususlar arasında âyetlerin iniş sebebi, zaman ve mekanı, müteşabih ve müşkilleri ve garip kelimeler gibi hususlardır. Bu hususlar daha sonra tefsir ilminin doğuşuna sebep ve öncü olmuştur. Sonraki nesillerin Kur'ân-ı sahabe gibi anlamaları mümkün olmadığı için onların fikir ve görüşlerini aktarma çabaları da tefsir ilmi sayılmaktadır.⁶⁰

Tefsir ilminde öncelikli olarak hadis taraması yapılır, sahabe'nin sözleri, tabiin ve etbauttabinin fikirleri Kur'ân ve sünnet ışığında değerlendirir. Tefsire dair yazılan eserlerde bu şekilde oluşturulmuştur. Te'vîl ve reyin yasaklanması ve meşru sayılmamasının sebepleri, aklın ön plana çıkarılması, sünnetten uzak durulması, doğduğu ortamın bâtil kültür izlerini fazlasıyla taşıması, bidât ve sapık fikirleri ihtivâ etmiş olmasıdır. Ancak te'vîlin Kur'ân ve sünnet ışığından nisbeten akli olanına izin verilmiştir.⁶¹

⁵⁹ Ed: Şinasi Gündüz, Yaşayan Dünya dinleri, bsk.4. Ankara: DİB Yayınları, 2016/44.

⁶⁰ Demirci, 21.

⁶¹ Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Tefsîrû sûreti'l-İhlâş* (nşr. M. Bedreddin en-Na'sânî), Kahire 1323, s. 75-77, 83-92, 97-98.

Tefsir kaynaklarını oluştururken; Kur'ân ilimlerini dil ve metin yönünden inceler, ayrıca tarih bilgilerine de önem verir. Örneğin, Sâmi, İbrâni, Habeş, Arâm dillerinden yararlanır. Kur'ân'da geçip de Arapça olmayan kelimeler tefsir ilminde "Garib'ul Kur'ân" başlığı altında ele alınmıştır. Eş anlamlı kelimeler "nezâir" ve eş seslilerde "vücûh" başlığı altında incelenmiştir.⁶²

Kur'ân'ın tarihi bağlamında ise zaman ve mekâna bağlı olarak âyetlerin Mekki ve Medeni olması, hitap tarzlarındaki değişiklik vahyin gece-gündüz, yaz-kış, uyanıkken ya da uyurken vahyin gelme şekli yine tefsirin ilgi alanlarındandır. Ayrıca âyetlerin hangi olay ve sebeplerin ardında geldiği "sebeb-i nüzul" başlığı altında incelenmiştir.⁶³

Te'vîl de tefsirden farklı olarak de öznellik durumu vardır. Çünkü kişi boş bir zihinle yorum yapamaz, doğduğu kültürün özelliklerini te'vîl yaparken kullanır, o yüzden te'vîl'de öznellik tesiri fazladır. Te'vîl yaparken bu öznellik sorunu bazen bidâta ve aşırılığa neden olmuştur. Özellikle Hint alt kıtasındaki te'vîlcilerde bunun izlerini görürüz. Te'vîl çalışmalarını akıl ve mantık süzgecinde içtihad, icma, kıyas ve diğer delilleri de esas alarak yapılsa muteber bir disiplin sayılabilir.⁶⁴

3. Tefsir ve Tercüme Arasındaki Fark

Tercüme kelimesinin lugâtta çeşitli anlamları vardır. (ت ر ج م) Tercüme kelimesi dört harfli rubai bir fiildir. Lugât anlamı; bir sözü bir dilden başka bir dile çevirmek,⁶⁵ bir bab'a ünvan koymak,⁶⁶ bir kimsenin hayatını anlatması ki buna hal tercümesi denir. Kendisine ulaşılmayan kişiye sözü ulaştırmak, tebliğ etmek, bir lafzın yerleştiği toplumun diliyle tefsir etmeye de, tercüme denir.⁶⁷

⁶² Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir* (nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin), Dübey 1427/2006, neşreden giriş, s. 19, 77; Mustafa Karagöz, "Vücûh ve Nezâirin Terimleşme Süreci", *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü* (ed. Bilal Gökçır v.dğr.), İstanbul, İlim Yayma Vakfı, 2011, s. 92-122.

⁶³ Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmül - Kur'ân*, 1, 22-34.

⁶⁴ Paçacı, 112-117, 133-134; Demirci, 133, 136, 141, 145, 153.

⁶⁵ Zürkani, *Kur'ân İlimleri Menâhilü'l-Irfân*, 2, 6

⁶⁶ Tayyip Okıç "Hadiste tercüman" İlahiyat Fak. Yıl 1996, 14/31.

⁶⁷ Zürkani, *Kur'ân İlimleri Menâhilü'l-Irfân*, 2, 6.

Bir sözü yazıldığı dilden başka bir dile tefsir etmeye ve çevirmeye de tercüme denir. Sözü bir dilden başka bir dile aktarmaya da tercüme denir.⁶⁸ Tercüme kelimesinin ıstılah anlamı ise; bir sözün manasını başka bir dile dengi bir ifâde ve tabirle çevirmektir. Tercüme aslî manasına uygun olarak umum, husus, icmal, tafsîl, takyit, ıtlak, kuvvet, isabet, ilim ve beyan gibi hususlarda aslına denk olmalıdır. Ayrıca ilmi ve kalbi kabiliyetlere sahip akıllı kişilerin titizlikle yapacakları iş olarak da tanımlanmıştır.⁶⁹

Tercüme (1) harfi ve lafzi tercüme (2) Manevi veya tefsiri tercüme⁷⁰ olarak ikiye ayrılır:

1) Harfi ve lafzi tercüme; müradifli terceme de denir. Yani yine eş anlamlı bir kelimeyi izâh etmektir. Burada kelimenin nazım ve terkibine ve aslına riâyet edilmesidir. Bu yüzden aslın yerine geçilebilecek kelimeler iyice gözden geçirilmeli ve iyice araştırılmalıdır.

2) Tefsiri tercüme; metin ve ibârenin anlam ve amacının güzel bir şekilde îzah edilmesidir. Kelimelerin diziminde ve tertibinde aslına benzeme kaygısı yoktur. Lafzi tercüme eksik ve fazla tabirleri bulundurmada birebir aynı nizam ve içeriklere sahipken, tefsiri tercüme de daha esnek olup yapısında noksanlık içermeyen hassasiyetle yapılan tercümedir.⁷¹ Tefsirde lugât, îtikat, fıkıh, fıkıh usûlü, nüzül sebebi, nasîh ve mensûh, sosyolojik ilimler de devreye girer; tercümede bunlar söz konusu değildir. Tercümenin örfen eserin aslı manasına ve maksadına uygun olması gerekir. Tefsirde böyle bir zorunluluk yoktur.⁷²

Kur'ân-ı Kerîm'in tercümesinin yapılmasındaki zaruret İslâm'ın hızlı bir şekilde yayılması ve acem diyarlarında ki insanların Kur'ân-ı anlama ihtiyaçları idi.⁷³

⁶⁸ Zehebi, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, 3. el-Kâhire: Daru'l-Hadis, 1381/ 1961, 1.23.

⁶⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hakdini Kur'ân Dili*, İstanbul: 1935, 1. 9.

⁷⁰ Zehebi *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, 1, 23.

⁷¹ Zürcânî, *Kur'ân İlimleri Menâhilü'-Irfân*, 2.6

⁷² Zürcânî, *Kur'ân İlimleri Menâhilü'-Irfân*, 2.6.

⁷³ Zehebi, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, 1. 25; Milashî İsmail Hakkı, *Kur'ân Tercüme edi-*

Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadislerde tercümeyi yasaklayan herhangi bir husus yoktur. Fakat ileriki dönemlerde âlimlerin bir kısmı zamanın şartlarından dolayı tercümeyi zorunlu görürken, diğer bir kısımda mucizevi olmasından dolayı Kur'ân tercümesinin birebir mümkün olmadığı gerekçesiyle tercümeye karşı çıkmışlardır.⁷⁴

Evrensel niteliklere sahip kitabımızın tercemesinin yapılmasından daha doğal ne olabilir. Henüz Allah Resulu döneminde bazı uygulamaların tercümenin ileride olabileceğini göstermekteydi. Örneğin; Habeşistan'a gönderilen mektuplarda âyetlerin o ülkenin diline çevrildiğini görmekteyiz. Ayrıca Hz. Peygamberimiz (sas) Zeyd b. Sabit'e yancı dil (Süryanice ve İbranice) öğrenmesini emretmiş,⁷⁵ Bunu Kur'ân âyetlerini tebliğ edebilmek için de yabancı dile çevrilmesi hedeflenmiştir. Kur'ân tercümeleri tarihine kısaca değinecek olursak: İlk tercüme Habeşistan'a göç eden grubun başında bulunan Cafer b. Ebi Tâlib'in Meryem Sûresini Necaşi'ye çevirerek okumasıdır. Siyer ilminde bildiğimiz üzere heyetler yılında (senedi'l vüfûd) yazılan mektuplardaki besmelenin ve âyetlerin tercüme edilmiş olması Selmani Farisin birtakım mektupları çevirmesi tercümenin ilk örnekleridir. Kur'ân'ın önce Berberiler döneminde Berberice diline tercümesi sonrada Samanoğulları döneminde yapılan tercümede ilk örneklerden sayılır. Yine Kur'ân'ın Süryanice diline çevrilmesi, Mûtezile âlimleri tarafından Huzistan diline çevirilmesi, batıda latinceye yapılan çeviriler, bütün bunlar Kur'ân'ı Kerîm'in genel manada tercümesine ihtiyaç duyulmasının neticelerindendir.⁷⁶

Mûcize bir kitap olan Kur'ân-ı Kerîm'in lafzi tercümesi birebir mümkün olmadığına göre aslına en yakın ve mümkün şekilde tercümesinin değil de meâlinin yapılması uygun görülmüştür.⁷⁷ Arapça bilmeyen Müslümanların Kur'ân-ı kendi dillerinde anlaya-

---

lebilir mi? İstanbul 1342,4.

⁷⁴ Zürkani, , *Kur'ân İlimleri Menâhilü'l-Irfân*, 2,3-69; Zehebi, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn* 1,25; M. Hasen Hacevî, *Tercemetü'l Kur'ân-ı Kerîm*, Mecelletü'l-Ezher, 1936, 7,191.

⁷⁵ Eyyüp Baş, 218

⁷⁶ Rifat Oral, *Kurân'la Buluşmak 1*, Konya: 2012, İrfander Yayınları, 6,8; Paçacı, *Kur'an'a Giriş*, 45,-46

⁷⁷ Oral, *Kurân'la Buluşmak 1*, 81.

bilmek için Kur'ân'ın tercümesine ihtiyaç duyulmuştur. Ancak bu tercümelerin liyakat ve ehliyet sahibi kişilerce yapılmamış olması bu konuda Kur'ân'dan anlayanlar tercüme hayatının varlığını zorunlu kılmıştır.⁷⁸

4. Kur'ân'ın Tefsirine Duyulan İhtiyaç

Yazılmış herhangi bir eserin tefsir edilmeye olan ihtiyacını şöyle izâh edebiliriz. Her yazar kendi kitabı anlaşılсын diye yazıya döker. Bu sebeple yazılan eseri açıklamak için üç hususa ihtiyaç duyulur. İlki; eseri yazan kişinin, eserinde kullandığı ağır dil ve bu eserde kastedilen mananın anlaşılmasını zorlaştırabilir. Dolayısıyla kapalı olan bu hususları açıklama ihtiyacı doğar. Bununla birlikte eseri yazan kişi yazdıklarıyla neyi kastettiğini daha iyi bildiği için onu şerh etmek, öncelikle onun hakkı ve yetkisi dahilindedir. İkincisi eseri yazan kimse eserinde anlaşılmayan hususların izâhını başkalarına yani alanında uzman âlimlere bırakmış olabilir. Dolayısıyla bu âlimler, içinde bulunulan zaman, mekan ve şartları değerlendirerek bu eseri açıklama gayretinde bulunurlar. Üçüncüsü, yazılan eserde de mecâzî ve edebi sanatların kullanılmış olması bu hususları açıklanmasını zorunlu kılar.⁷⁹

Kur'ân-ı Kerîm'in tefsir edilmesi ihtiyacına gelince; Kur'ân Arap toplumuna Arapça olarak indirmiştir ki herşey açıkça anlaşılsınlar diye. Ancak bu Arap toplumu Kur'ân'ın ihtivâ ettiği ince ve gizli anlamları, müteşâbih âyetleri, vs. anlama hususunda eşit seviyede değillerdi. Bu sebeple Kur'ân'daki bu hususları anlamak için sahabe-i kirâm, Hz. Peygambere (sas) müracaat etmişlerdir. Bu hususları ondan öğrenmişlerdir.

Rivâyete göre: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَٰئِكَ هُمُ الْأَمْثَلُ وَهُمْ مُبْتَدُونَ﴾
 “İnanıp da imanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar var ya, işte güven onlarındır ve onlar doğru yolu bulanlardır.”⁸⁰ âyeti nazil olunca sahabe: “Ya Resullallah! Hangimiz nefesine zulmetmedi? Bu âyete göre halimiz nasıl olur dediler.” Peygamber Efendimiz, şirki,

⁷⁸ Oral, *Kurân'la Buluşmak* 1, 81.

⁷⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 33

⁸⁰ *Enâm*, 6/82.

zulüm olarak tefsir etmiştir”.⁸¹ İşte bu rivâyettende anlaşıldığı üzere Arapça bilen sahabe de bu âyetlerin tefsirine ihtiyaç duymuştur.

Günümüzde Arapça’nın fesâhat ve belâgatını bilmeyen insanlar Kur’ân’ın tefsirine olan ihtiyaçları kat be kat fazladır. İşte burada Kur’ân tefsirine önemli görevler düşmektedir. Tefsir âlimlerimiz Kur’ân’ın kapalı kalmış manalarını açıklığa kavuşturmak için büyük gayret göstermeleri gerekir. Bunu yaparken de Kur’ân’ın özüne uygun davranmalıdırlar. Onların hata yapma payını da yok sayamayız. Burada müfessirler Kur’ân’ın ruhuna, muhtevasına, diline en yakın tefsir usulünü kullanmaya çalışmalıdırlar. Neticede Kur’ân-ı tefsir etmek hiç de kolay değildir. Ama imkansız da değildir. Bu nedenle tefsir âlimlerimiz yaptıkları izâhlardan sonra “Allah-u âlem” yâni Allah en doğrusunu bilir notunu da özellikle koymuşlardır.⁸²

Sonuç

Sonuç olarak Kur’ân-ı Kerîm âyetlerinin bir bölümü herkesin idrak edebileceği bir şekilde yani “muhkem” bir kısımbölümü de anlamayacağı şekilde “müteşabihti.” Peygamberimiz (sas) zamanında müteşabih âyetlerin üzerinde fazla durulmazdı. Olduğu gibi kabul edilirdi. “Bunları kurcalayanların kalplerinin hasta olduğu Kur’ân’da zikredilmektedir”. Bundan dolayı Peygamberimiz bu işi sıkı tutmuş ve Hz. Ömer’de sıkı tedbirler almıştır. Hatta müteşâbih âyetlerin peşine düşenlerin amacı müslümanları şüpheye düşürmektir, diyerek bunun önlemini almaya çalışmıştır. Hurûf-u mukatta’a ve müteşabih âyetlerin yorumlanması selef tarafından hoş görülmemişse de ileriki dönem şartlarından dolayı özgür bir fıtrata sahip olan insanoğlu müteşâbih âyetler üzerinde zihnini yorma ve bunları anlamaya ve tefsir etmeye çalışmıştır. Müteşâbih âyetler İslâm’ın ve muhkem âyetlerin ruhuna uygun şekilde te’vîl ve tefsir edilmiştir. Burada birtakım fırsatçılar çıkıp art niyetle hevâ ve heveslerine uygun olarak te’vîl etmeye çalışmışlardır. Ancak tefsir ilmiyle bunun önüne geçilmiştir.

⁸¹ Buhari, *Enbiya*, 41; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/424

⁸² Mustafa Bulut, *Tefsire Neden İhtiyaç Duyulmuştur*, Dergi, Sayı, 1-4.

Kur'ân'ı bize en iyi öğreten ve tefsir eden Hz. Peygamberimizdir. Onun muallimi Cebrail (as) ve dolayısıyla Allah'tır. Bu sebeple Kur'ân'ı ilk ve doğru şekilde tefsir edende odur. Neticede tefsir hareketi İslam'ın bünyesinde ve Hz. Peygamberle (sas) birlikte zaman içerisinde hız kazanmış ve yayılmıştır.

Son olarak şu değerlendirmeyi yapabiliriz. Kur'ân-ın en sağlam tefsiri yine Kur'ânla yapılan tefsirdir. Bundan sonra Hz. Peygamber'in sünnetiyle gelen tefsirdir. Bu iki kaynakta, bir tefsir ve açıklama bulunmazsa, sırasıyla sahâbe, tabiîn, etbâu't-tâbiîn görüşlerine Arap Dili ve Belâgatı'nın kurallarına, cahiliyye şiirine, zamanın ve mekânın şartlarına müracaat edilir. Fetihlerle genişleyen İslâm coğrafyasında bu merhalelerin tek tek ele alındığını ve İslâm toplumunun maddi ve mânevi ihtiyaçlarına çözümler arandığı görülmektedir.

Kaynakça

- Berki A. Himmet, vd. *Hâtemü'l-Enbiyâ Hz. Muhammed ve Hayâtı*, DİB Yayınları, Ankara 2013.
- Altıntaş, Ramazan, *Cahiliye Zihniyeti ve Çiğnenen İnsan Onuru*, İstanbul: DİB Yayınları, 2013.
- Âlûsî, Ş. *Ruhu'l-Meanî fî Tefsiri'l Kur'ani'l Azîm*. Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 1985.
- Blachere, Regis, *Introduction au Coran*, Paris 1959.
- Bulut, Mustafa, "Tefsire Neden İhtiyaç Duyulmuştur", *Dergi*, Sayı 1-4, ty.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara 2017.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, TDV Yayınları, Ankara 2012.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihâh: Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr, Dâru'l-İlim, Beyrut 1987.
- Cürcânî, Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif, *Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, çev: Arif Erkan, Bahar Yayınevi, İstanbul 1997.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2019.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Camiu's-Sahih (Sahihu'l-Buhârî)*, Mısır, 1345.

- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul 1935.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî, *Tâcu'l -Arûs*, Mısır 1306.
- Zürkânî , Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf, *Menâhîlu'l-Irfân fî Ulumi'l-Kur'ân*, 1-2, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2019.
- Zürkânî , Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf, *Kur'ân İlimleri: Menâhîlu'l-Irfân Tercümesi*, çev. Halil Ademir, Bekâ Yayıncık, İstanbul 2015.
- Fayda, Mustafa, vd., *İslâm Tarihi*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara, 2014.
- Fîrûzabâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed, *Kâmûsu'l-Muhît*, Mısır, ty.
- Goldziher, Ignaz, *el-Akidetu ve's-Şeriatu fil-İslam*, Mısır 1946.
- Gündüz, Şinasi, *Yaşayan Dünya Dinleri*, DİB Yayınları, Ankara 2016.
- Hacevî, M. Hasen, *Tercemetü'l Kur'ân-ı Kerîm*, Mecelletü'l-Ezher, 7.191, 1936.
- Karaman, Hayrettin, vd., *Türkçe Meâl ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.
- Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi: İlk Dönem*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015.
- Hûlî, Emîn b. İbrâhîm b. Abdûlbâkî, *Tefsir Maalimu Hayatihi ve Menhecuhu'l Yevm*, Mısır 1944.
- İbn İshak, *es-Siretü'n- Nebeviyye*, Hayra Hizmet Vakfı, Konya 1981.
- İbn Mânzur, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l- 'Arab*, Dâr Sâdır, Beyrut 1374/1954.
- İbn Teymiyye, Takyuddin, *Tefsîrû Sûreti'l-İhlâs*, nşr. M. Bedreddin en-Na'sânî, Kahire 1323.
- İbni Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, Mısır 1375/1955.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir, *Şerhu'l-Kaşâ'idi's-Seb'i't Tivâli'l-Câhiliyyât*, nşr. Abdüsselâm M. Hârûn, Daarul Maarif, Kahire 1963.
- İsfahanî, Ebü'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb, *el-Müfredât fî Garibi'l Kur'ân*, Mısır 1381/1961.

- İsmail Hakkı, Milaşı, *Kur'an Tercüme Edilebilir mi?* İstanbul 1342.
- Izitsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Kevser Yayınları, Ankara 1975.
- Karagöz, Mustafa, "Vücûh ve Nezâirin Terimleşme Süreci", *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, ed. Bilal Gökçir, vd., İlim Yayıma Vakfı, İstanbul 2011.
- Kaya, Murat, *Mescid-i Haram'dan 111 Hatıra*, Erkam Yayınları, İstanbul 2001.
- Lemmens, Henri, *L'Islam*, Beyrouth 1944.
- Lübnânî, Subhi İbrâhîm es-Sâlih, *Mebâhis fî Ulûmîl-Kur'an*, İstanbul 1996.
- Lübnânî, Subhi İbrâhîm es-Sâlih, *Kur'an İlimleri*, çev. Said Şimşek, Hikmet Yayınları, İstanbul 2015.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr es-Semerkindi, *Şerhu Te'vilat'il-Kuran*, İstanbul Şehid Ali Paşa Kütüphanesi, No. 283.
- Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Dübey 1427/2006.
- Nisâburî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el- Keşf ve'l Beyân*, İstanbul Veliyyuddin Efendi Kütüphanesi, No. 130-233.
- Okiç, M. Tayyip, *Kur'an-ı Kerim'in Uslub ve Kıraati*, Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963.
- Oral, Rifat, *Kur'anla Buluşmak 1*, İrfande Yayınları, Konya 2012.
- Paçacı, Mehmet, *Kur'an'a Giriş*, İsam Yayınları, İstanbul 2010.
- Sarıçam, İbrahim, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, DİB Yayınları, Ankara 2002.
- Zehebi, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, Daru'l Hadis, Kahire 1381/ 1961.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır, *el-Burhân fî Ulûmi'l- Kur'an*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Mısır, 1376-1378.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, vd., Beyrut 1415.

نصوص الصلوات على النبي: مكانتها وأهميتها في الأدبين العربي والإسلامي

^a مولاي الحسن الحفيضي ^{ID}

المخلص: يعد الإمام هبة الله بن جعفر أحد أئمة القراءات الذين نقلوا المتواترة تعتبر الصلاة على رسول الله صلى الله عليه وسلم نثرا مميزا يترجم العلاقة الصادقة التي تربط بين الداعي أو الذاكر أو المصلي على رسول الله صلى الله عليه وسلم وبين الذات المحمدية العظيمة، ولم يؤلف الكثير في هذا المجال إلا ما نجد من جمع للصلوات وفضائلها؛ حيث تجمع أوصافه صلى الله عليه وسلم وكمالاته وأخلاقه، وهي صلوات تحمل في طياتها الحب والثناء والتعظيم والتبجيل بوجه حسن جميل وأسلوب بديع. ونريد في هذه المقالة أن نجيب عن الأسئلة التي يمكن أن تتبادر إلى ذهن القارئ فيما يخص أهمية نصوص الصلاة في الأدب العربي وفي الأدب الإسلامي، وهل تعتبر منه أم أنها خارجة عنه؟ وما هي أنواعها؟ ومن كتب فيها؟ وماهي المؤلفات المنشورة في هذا الصدد؟ ومن بين الأهداف التي جعلناها نصب أعيننا الكشف عن فصاحة صيغ الصلاة وبلاغتها مما يجعل مكانها الحقيقي بالإضافة إلى كتب الحديث وكتب الأدعية والأوراد والأحزاب والمناجاة هو كتب الأدب لكي تتجلى العلاقة الفريدة بين الصيغة والأسلوب الأدبي الراقي الذي أخرجت فيه، كما أن هناك علاقة تربط مضمون الصلاة بقالها اللفظي، فضلا عن أننا نسعى إلى رصد الأساليب والصياغات والتراكيب اللغوية في صيغ الصلوات، كما نرمي إلى بيان الأنماط اللغوية للصبغ الصلواتية..

الكلمات المفتاحية: نبي، صلوات، نص، أدب، صيغ.

^a Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
hassanhafidi6@gmail.com

The Texts of Prayers on the Prophet: Their Place and Importance in Arabic and Islamic Literature

ib MOULAY HASSAN HAFIDI

Abstract: The prayer on the Messenger of God, may God's prayers and peace be upon him, is considered distinguished prose that translates the sincere relationship that links the one who prays, remembers, or prays for the Messenger of God, may God bless him and grant him peace, and the great Muhammadan Essence. Where his descriptions, peace and blessings of God be upon him, and his perfections and morals are collected, and they are prayers that carry love, praise, veneration and reverence with a beautiful face and an elegant style. In this article, we want to answer the questions that may come to the reader's mind regarding the importance of prayer texts in Arabic and Islamic literature, and are they considered to be from it or are they outside it? And what are its types? And who wrote it? What are the published literature in this regard? Among the goals that we set in mind is to reveal the eloquence and eloquence of prayer formulas, which makes their true place, in addition to books of hadith, books of supplications, words, parties and monologues, books of literature so that the unique relationship between the formula and the elegant literary style in which it was produced, and there is a relationship linking the content of prayer with its template. Verbal, as well as we seek to monitor the methods, formulations and linguistic structures in the prayer formulas, and we also aim to show the linguistic patterns of the prayer formulas.

Keywords: Messenger, prayer, text, literature, formula.

المقدمة

والصلاة على رسول الله صلى الله عليه وسلم عبادة عظيمة وذكر فخم وعبادة جذلي، وهي ترقى المصلي في مراقبي الصعود وفي درجة القرب من الله تعالى؛ حيث ذكر أنه يفعلها وأمر بها إذ قال عز وجل: "إن الله وملائكته يصلون على النبي يا أيها الذين آمنوا صلوا عليه وسلموا تسليماً" وأمر بها رسول الله صلى الله عليه وسلم في أحاديث كثيرة كما مدح فاعلها وذم من ذكر عنده النبي صلى الله عليه وسلم فلم يأبه بذلك ولم يصل عليه، ومن الأحاديث التي وردت في ذلك: "جاء رسول الله صلى الله عليه وسلم ذات يوم والسرور يرى في وجهه، فقلنا يا رسول الله والله إنا لنرى السرور في وجهك، فقال صلى الله عليه وسلم: أتانى ملك فقال: يا محمد أما يرضيك أن ربك عز وجل يقول: إنه لا يصلي عليك أحد إلا صليت عليه عشرة، ولا يسلم عليك أحد إلا سلمت عليه عشرة".¹ ومن ذلك أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: "من صلى علي صلاة صلت عليه الملائكة ما دام يصلي علي، فليقل من ذلك عبد أو ليكثر".²

وتكمن أهمية هذا البحث في تعلقه بالذات الكريمة النبي صلى الله عليه وسلم في أعظم صورة وهي الصلاة عليه، فالذي أكسب الموضوع أهمية أنه يستقصي صيغ الصلاة عليه ويتبناها بالتحليل من حيث الأسلوب والعبارة.

1. فضل الصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم

والصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم من أهم الأذكار التي حث الإسلام عليها وعظم ثوابها، عن علي بن أبي طالب رضي الله عنه قال: "كل دعاء محجوب حتى يصلي على محمد صلى الله عليه وسلم وعلى آل محمد".³ ومن الأدلة على فضلها حديث أبي بن كعب: "قلت يا رسول الله إني أكثر الصلاة عليك، فكم أجعل لك من صلاتي؟ فقال: ما شئت، قال: قلت: الربع، قال: ما شئت، فإن زدت فهو خير لك، قلت: النصف، قال: ما شئت، فإن زدت فهو خير لك، قال: قلت: فالثلثين، قال: ما شئت، فإن زدت فهو خير لك، قلت: أجعل لك صلاتي كلها، قال: إذا تكفى همك ويغفر لك ذنبك".⁴

إن للصلاة على النبي الكثير من الفضائل العظيمة في الدنيا والآخرة، وهي فيما يأتي:

¹ رواه الإمام أحمد والنسائي عن أبي طلحة الأنصاري.

² ما رواه الإمام أحمد وابن ماجة عن عامر بن ربيعة.

³ أخرجه الهيثمي برواية الحارث وعاصم بن ضمرة، مجمع الزوائد، ج: 10، ص: 163. وقال: رجاله ثقات.

⁴ رواه الترمذي، في صحيح الترمذي، عن أبي بن كعب، رقم: 2457، خلاصة حكم المحدث، حسن صحيح.

طاعة الله تعالى، وامتنال أوامره، لقوله تعالى: ﴿إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾⁵ فينال المسلم أجر وثواب طاعة الله سبحانه، ويقتدي به في الصلاة على النبي.

كما أن في الصلاة على النبي تعظيماً له صلى الله عليه وسلم، وتكميلاً للإيمان، وزيادة في الحسنات، وتكفيراً للسيئات، وعن ابن مسعود رضي الله عنه: قال النبي صلى الله عليه وسلم: "إن أولى الناس بي يوم القيامة أكثرهم علي صلاة".⁶

والصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم تدلّ على الجود، فقد بين النبي -صلى الله عليه وسلم- في بعض الأحاديث أن الذي لا يصلي على النبي عند ذكر اسمه عنده فهو بخيل، لقول النبي صلى الله عليه وسلم: "رغم أنف رجل ذكرّت عنده فلم يُصلِّ عليّ"⁷ ومن هنا يتضح أنه ينبغي على المسلم المبادرة إلى الصلاة على النبي عند ذكره. والصلاة على النبي سبب في صلاة الله على من يُصلّي عليه، ورفع الدرجات في الجنة يوم القيامة، لقول النبي عليه الصلاة والسلام: "من صلّى علي صلاة واحدة صلى الله عليه عشر صلوات، وحُطَّت عنه عشر خطيئات، وُرِفَّت له عشر درجات"⁸، فالسعيد من لازم الصلاة على النبي، فهي مصدر لزيادة الحسنات التي تُثقل الميزان، وتكفير الذنوب، ورفع الدرجات في الجنة.

ولو لم يرد في فضل الصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم سوى الآية الكريمة: "إن الله وملائكته يصلون على النبي.." لكان فيها مقنع لمن وفقه الله تعالى، وكان كافياً وافياً في بيان فضلها وشرفها. ولو لم يكن للصلاة عليه صلى الله عليه وسلم فائدة سوى رؤيته عليه الصلاة والسلام مناما لكفت ووفت، وكانت فائدة كبرى ونعمة عظيمة لا يقدر قدرها ولا يحصر فضلها. قال النبهاني عن كتابه صلوات الثناء على سيد الأنبياء: "... إن هذا الكتاب الفائق، جامع المحاسن والفضائل والحقائق هو من أنفس الكتب التي ألّفت في الصلاة عليه صلى الله عليه وسلم وأفضلها وأنفعها وأكملها، وأجمعها لأوصاف كمالاته التي لا تحصى وأشملها، وألّذاها في مسامع محبيه صلى الله عليه وسلم وأسهلها..." مشيراً كذلك إلى أن الأصل في المسألة هو آيات القرآن وأحاديث النبي صلى الله عليه وسلم وما أثر عن الصحابة والتابعين وكذا ما أثر عن أهل الزهد والتصوف؛ حيث أثنوا عليه ووصفوه بأجمل الأوصاف ومحاسن الصفات التي لا يقدر عليها أحد من الناس سواهم، حيث قال:

⁵ سورة الأحزاب، الآية: 56.

⁶ أخرجه ابن حبان، صحيح ابن حبان، ص: 911.

⁷ رواه المنذري في الترغيب والترهيب عن أبي هريرة، ج: 2، ص: 408، إسناده صحيح أو حسن أو ما قاربهما.

⁸ رواه الألباني في صحيح النسائي عن أنس بن مالك، ص: 1296، إسناده صحيح.

".. على أن جُله بل كله ما بين آيات قرآنية وأحاديث نبوية، وعبارات سادات كرام من الصحابة والصوفية، وليس لمؤلفه في ذلك فضل، سوى حسن الترتيب وصحة النقل".⁹

2. الثمرات والفوائد في الصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم

وفي الصلاة على سيدنا محمد صلى الله عليه وسلم عشر ثمرات وعشر فوائد: الأولى: صلاة المَلِك الجبار، والثانية: شفاعة النبي المختار، والثالثة الاقتداء بالملائكة الأبرار، والرابعة: مخالفة المنافقين والكفار، والخامسة: محو الخطايا والأوزار، والسادسة: العون على قضاء الحوائج والأوطار، والسابعة: تنوير الظواهر والأسرار، والثامنة: النجاة من عذاب دار البوار، والتاسعة: دخول دار الراحة والقرار، والعاشر: سلام المَلِك الغفار.¹⁰

والفائدة من صلاة المؤمنين على النبي صلى الله عليه وسلم هي إظهار تعظيمه، شفقة عليهم ليثيبهم على ذلك، ولذلك رَتَّب الله تعالى الأجر العظيم على مَنْ صَلَّى على النبي صلى الله عليه وسلم؛ كقوله صلى الله عليه وسلم: "مَنْ صَلَّى عَلَيَّ وَاحِدَةً؛ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ عَشْرًا"¹¹ وقوله صلى الله عليه وسلم: "مَنْ صَلَّى عَلَيَّ مَرَّةً وَاحِدَةً؛ كَتَبَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ لَهُ بِهَا عَشْرَ حَسَنَاتٍ".¹² وقوله: "من صلى علي حين يصبح عشرا وحين يمسي عشرا أدرته شفاعتي يوم القيامة".¹³ فالله تعالى أمر المؤمنين بالصلاة والسلام على رسوله الكريم؛ اقتداءً بالله تعالى وملائكته الكرام، وجزاءً له صلى الله عليه وسلم على بعض حقوقه.

1.2. صيغ الصلوات على النبي في النصوص الإنشائية

في هذا المبحث سأحدث عن الصلوات المنشوءة، فلما كانت نصوص الصلاة الثرية هي الأكثر حضوراً في التراث الأدبي الصوفي مقارنة بالصلوات الشعرية – غلب النثر على الشعر في المصادر التي استفدت منها – ومن خلال تصفحي لمؤلفات الذين كتبوا في هذا

⁹ يوسف بن إسماعيل النبهاني، صلوات الثناء على سيد الأنبياء، دار الكتب العلمية لبنان، ط: 1، س: 2002، ص: 5.

¹⁰ انظر: بستان الواعظين ورياض السامعين، ص: 297.

¹¹ رواه مسلم، ج: 1، ص: 306، ح: 408.

¹² رواه أحمد في المسند، ج: 2، ص: 262، ح: 7551، والنسائي في الكبرى، ج: 6، ص: 21، ح: 9889. وابن حبان في صحيحه، ج: 3، ص: 195، ح: 913. وصححه الألباني في (السلسلة الصحيحة)، ج: 7، ص: 1080، (3359).

¹³ أخرجه الهيثمي عن أبي الدرداء في مجمع الزوائد، ج: 10، ص: 123، وقال: روي بإسنادين وإسناد أحدهما جيد ورجاله وثقوا.

الصدد يظهر أن الغالب نثر وليس شعرا، فقد كتب محمد الكتاني ومحمد المعطي بن الصالح الشرقي والتجاني وماء العينين والمختار الكتي وغيرهم صلواتهم بنص نثري ولم يكتب أحد من هؤلاء نصا شعريا في الصلوات على الرسول صلى الله عليه وسلم فيما نعلم. وهذا لا يعني أنه لا توجد صلوات شعرية منظومة وإنما الغالب هو النثر. وسيظهر معنا أسفله أن هناك من المصلين من يمزج بين النظم والنثر في نص الصلاة دون ترتيب محدد ومنهم من رتب ونظم، إما بجعل أحدهما شاهدا على الآخر ومدعما له، وإما يختم الصلوات الثرية بقصائد في مدح الرسول ومحبه والتوسل إليه وبه إلى الله تعالى.

ولابد أن نشير إلى أن صيغ الصلاة على رسول الله صلى الله عليه وسلم كثيرة لا يحصرها العد، والسبب في ذلك أن الإحساس الإيماني الذي انبعث في نفوس المؤمنين والحب في الله ورسوله، كل ذلك دفع مجموعة من العلماء والزهاد والعباد يشدها الشغف والحب الجارف إلى التفتن في إظهار ذلك الحب بكل ما أتيج لهم من صور التمجيد والتوقير والاحترام، حسبما وسع الجهد وبلغت الطاقة، على مراتب الآفاق والأذواق، فألفوا في الصلاة عليه صيغا شتى، فقد اهتم العلماء والزهاد والعباد بالصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم، لكي يسفروا عن مواجيدهم وشرف أحاسيسهم، حيث لم يأت مخصّص بالتزام صيغة معينة في الصلاة خارج الصلاة المفروضة والنوافل، فيجوز لمن أراد أن يصلي على النبي صلى الله عليه وسلم أن يصلي عليه بما يريد من صيغ وبما يختار من ألفاظ وجمل وعبارات.

فمن دلائل محبة النبي صلى الله عليه وسلم الإكثار من الصلاة عليه امتثالا لأمر الله تعالى وتشوقا إليه اغتناما لما فيها من الفوائد العظيمة والأجور المضاعفة الجسيمة، ولأجل نيل هذه الخيرات العظيمة والتشرف بهذا الشرف الجليل تسابق جلة من العلماء الأفاضل في تصنيف المؤلفات في الصلاة على خير البرية نبينا محمد صلى الله عليه وسلم، فمنهم من ألف مباشرة في الصيغ ابتغاء التبرك بها ومنهم من زاد على ذلك ذكر صفات النبي عليه أفضل الصلاة والسلام، ومنهم من استرسل في بيان حكمها وكيفيتها وبيان فضلها وما أعدّه الله من الثواب والأجر لمن يصلي على النبي صلى الله عليه وسلم.

فإن الطريق إلى الله تعالى مسالكه متعددة منها القيام بالعبادات وعمارة الأوقات بالأذكار والأدعية والصلاة على رسول الله صلى الله عليه وسلم. ومن أجل ما ألف في هذا الضرب من الكتابة الصوفية يمكن جمعه في علم الأدعية والأذكار وفيه الأحزاب والأوراد، ومن هذه المؤلفات التي تناولت الصلاة على رسول الله نذكر:

- القربة إلى رب العالمين بالصلاة على محمد سيد المرسلين صلى الله عليه وعلى

آله وسلم من تأليف الإمام خلف بن عبد الملك الأندلسي المعروف بابن بشكوال، وهو مطبوع.

- الصلاة لأبي نعيم صاحب كتاب الحلية.
  - الصلاة لجمال الدين بن جُملة.
  - الصلاة للشيخ تقي الدين السبكي.
  - جلاء الأفهام في الصلاة على خير الأنام للإمام ابن القيم الجوزية، وهو مطبوع.
  - الأعلام بفضل الصلاة على خير الأنام للإمام أبي عبد الله محمد النميري.
- والكتب كثيرة لا نستطيع إحصاءها، وهذه التي ذكرناها إنما على سبيل المثال لا الحصر.

ورود صيغ الصلاة على رسول الله في الكتب المستقلة - الأوراد والأحزاب

والمقصود بها الأحزاب الخاصة بالصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم، ومعلوم أن أكثر الصلوات الواردة في كتب الأحزاب قيلت بعد وفاة النبي عليه الصلاة والسلام، حيث إن صيغ الصلوات التي وردت عن النبي عليه أفضل الصلاة والسلام واردة في كتب الأدعية، وأن الصيغ المأثورة عن الصحابة الكرام قد جمعها المؤلفون في كتب الأدعية والأذكار. ولم يكن هذا الفن فناً في بداية أمره، ولم يكن ظاهراً للعيان ولا مصنفاً ضمن مؤلفات خاصة به كباقي الفنون الثرية المعروفة، وإنما كانت صيغ الصلوات متفرقة إلى أن جاء من يجمعها من مصادرها ويؤلفها ويلم شملها، ومع ذلك لم تصدر كتب تدعي أن هذا النوع من الأدب فن بمفرده، ولكن تم تناوله على أساس أنه مجموعة أوراد وأحزاب وصلوات يراد بها التبرك والتقرب إلى الله. لذلك لم يُعن أحد من القدماء بتصنيفه وتأريخه لأن الذين أجادوا وبرعوا فيه لم يكونوا من الأدباء وإنما اهتم به العباد والزهاد والمتصوفة.

والصلوات تعج بها الكتب والمؤلفات وتزخر بها كتب الأدعية، وإذا أخذنا في الحديث عن الأوراد والأدعية والاستغاثات والأحزاب لزمنا أن نوجز لأنه يتعذر علينا توفية هذا النوع ما يستحق من الدرس في مبحث واحد فقط، وقبل أن نخوض في تلك الصلوات ينبغي أن نفرق بين الحزب والورد، حيث إن الورد يقرأ في أوقات منظمة فيقال أوراد النهار وأوراد الليل، أما الحزب فليس لقراءته وقت مخصوص، وعندما نذكر مجموعة الأحزاب وننسبها لشيخ مثل ابن عربي أو النقشبندي أو غيره من الأولياء الكبار، فإننا لا نعني أن ذلك الكتاب الحافل بتلك الأوراد والأحزاب والأذكار والأدعية يعود له فقط، ويحتوي فقط على الأوراد المنسوبة إليه دون غيره، أو أن المجلد المنسوب للنقشبندي مثلاً يحتوي فقط على

أوراد الطريقة النقشبندية، بل إن كل مجلد يحتوي على كنوز من الأذكار والأحزاب والأوراد والصلوات والتوسلات لمجموعة من الأولياء، ويحتوي على صلوات متفرقة من هنا ومن هناك، مما يجعل هذا الكتاب وغيره من كتب الأحزاب بحق موسوعة الموسوعات في الذكر. وقد وردت الصلوات في مجموعة من الكتب نختار بعضها لأننا لن نستطيع أن نحيط بها كاملة. وهذه الصلوات يمكن أن نجعلها تحت عنوان: "صلوات الأولياء المتفرقات" لأن هناك صلوات مجموعة مثل دلائل الخيرات لأبرز هؤلاء العلماء الذين برعوا في الأذكار والأدعية والأوراد وكذا أحزاب الشيخ عبد القادر الجيلاني والشيخ النووي وأحمد البدوي وغيرها.

ولقد تفنن الصوفية في الذكر والدعاء واتجهوا إليه اتجاها قويا لأنهم تلهذوا به وعرفوا قيمته وقدره، فتعطروا برائحته الزكية وتفيأوا بظلاله الوافرة، وتنسموا فيه ريح الجنة، ثم اتخذوه شعارا لهم ودارا، واتخذوا لذلك الأوراد والأحزاب فتفننوا في إخراجها وألفوا فيهما يعينهم في ذلك حب النبي صلى الله عليه وسلم وابتغاء شفاعته، فاشتهرت لهم في ذلك أحزاب وأوراد ذات صياغة جميلة وأسلوب جميل فصيح، وما أحزاب وأوراد العارفين إلا مجموعة أذكار وأدعية وصلوات؛ حيث إن القرآن الكريم حث في كثير من آياته على الدعاء وحض على الصلاة على النبي، وكذلك حث رسول الله صلى الله عليه وسلم في كثير من أحاديثه الشريفة على الإكثار من الدعاء والصلاة عليه، والأحزاب والأوراد ماهي إلا أذكار ودعوات وصلوات، وقد اشتهر منها الكثير.

- **مجموعة أحزاب وأوراد الشيخ الأكبر ابن عربي:** وقد جمعها الشيخ أحمد ضياء الدين الكمشخانوي، وقام بتحقيقها الشيخ عاصم الكيالي، تحتوي الصلوات الست للشيخ الأكبر محي الدين بن عربي رضي الله عنه، وهي: الصلاة الفيضية، الصلاة الأكبرية،¹⁴ صلاة السر الأعظم، صلاة الفتح الأزلي، صلاة فوائح الحقيقة، الصلاة المُطْلَسَمَة، وتُعرف أيضًا بالذاتية، بالإضافة إلى أوراده.

وتقع طبعها الأولى في ثلاث مائة وخمسة وستين صفحة، وقد قام بطبعها دار الإحسان للنشر والتوزيع. استهل المحقق حديثه بذكر حث النبي صلى الله عليه وسلم على الإتيان بهذه الأوراد فقال: "إنه ليغان على قلبي، وإنني لأستغفر الله في اليوم مائة مرة"¹⁵ وقال الشيخ ابن عطاء الله السكندري رحمه الله في حكمه مبينا الحاجة إلى هذه الأوراد: "لا يستحق الورد إلا جهول..". فالإنسان مكلف بوظائف العبودية، قياما بحق عظمة الربوبية،

¹⁴ للصلاة الأكبرية شرح يسمى الهبات الأنورية على الصلوات الأكبرية.

¹⁵ الحديث رواه الأغر المزني أبو مالك، وأخرجه مسلم في صحيحه، رقم الحديث: 2702. وهو صحيح.

ومن هذه الوظائف الأوراد التي تقطع بموته، فليغتتم الإنسان عمره قبل فوات الأوان. وقد جاء في الأثر: "لا تأتي على العبد ساعة لا يذكر الله فيها إلا كانت عليه حسرة يوم القيامة". هذا وتنوع الأوراد بتنوع همم الخلق واستعداداتهم إلا ثلاثة أوراد كلية بحسب الوسع والطاقة، الأول: ورد المجتهدين في الرياضات الروحية من العباد والزهاد، والثاني: ورد السائرين إلى الله تعالى، والثالث: ورد الواصلين.

والكتاب غني جدا بمحتوياته، ففيه حزب الدور الأعلى للشيخ الأكبر وحزب المحو والفناء، وكذا الأوراد الأسبوعية وأوراد ليالي أسبوعية يقال له الكبريت الأحمر.. ثم انتقل إلى الصلوات وفيه: صلاة القطب لمحيي الدين بن عربي، وصلوات السلطان محمود بن أمير سبكتكين الغزنوي، وصلاة منسوبة لبعض الأكابر لا يعلم منشؤها، والصلاة المنسوبة الممزوجة الأسماء الحسنى، وزبدة الصلوات ولها منافع كثيرة وفوائد عظيمة لأنها سلطان الصلوات، ثم صلوات سيد أحمد الدرديري، وصلوات للأستاذ عبد الغني النابلسي وفصول أخرى.

- أوراد الطريقة الشاذلية لأبي الحسن الشاذلي:

تم في هذا الكتاب اختيار عدة أوراد بعضها للشيخ أبي الحسن الشاذلي، وبعضها لأئمة سلكوا طريقته، لذلك سميت هذه الأوراد بأوراد الشاذلية نسبة لجامعها وقارئها، وقد تم جمع هذه الأوراد المتفرقة في هذا الكتاب لتسهيل قراءتها لمن أراد المواظبة عليها، وقد تناول الكتاب مباحث كثيرة من آداب الذكر وأهمية الورد،¹⁶ ولكن ما يهمنا منه هو تلك الأحزاب التي تحتوي الصلوات على رسول الله، والصيغ المتعددة التي وردت فيه، ومن ضمن هذه الأوراد حزب البر، وهو في رأي بعض العارفين أفضل الأحزاب من حيث اللفظ والمعنى، فهو في لفظه تحفة فنية قليلة النظائر، وهو في معناه قوة روحية وعقلية نادرة المثال. والشاذلي يبدأ حزب البر بالاستعاذة والبسملة وآيات من القرآن كأكثر من أنشأوا الأحزاب ثم يأخذ في التضرع إلى الله تعالى، وليست فيه صيغ صلوات. ولحزب البر المعروف بالحزب الكبير للإمام أبي الحسن الشاذلي شرح من تأليف عبد الرحمن بن محمد الفاسي، وقد قام بتحقيقه محمد عطية خميس، وقدم له الدكتور عبد الحليم محمود، وقامت بنشره المكتبة الأزهرية للتراث، وطبع سنة 2002، والناظر في الصفحة 25 وما قبلها وما بعدها يرى صيغا جميلة ورائعة.

- دلائل الخيرات للجزولي: وعنوانه الكامل هو: دلائل الخيرات وشوارق الأنوار في

¹⁶ أبو الحسن الشاذلي، أوراد الطريقة الشاذلية تح: محمد بيروتي، مكتبة دار البيروتي، س: 2015، ص: 3.

ذكر الصلاة على النبي المختار صلى الله عليه وسلم، حيث إن الصلاة عليه تغفر الذنوب وتكفر السيئات وتفرج الكرب وتقضي الحوائج، وتشفي المرضى، وتزيل الهموم والأحزان، وتكثر الأرزاق وتنبئ شفاعة النبي صلى الله عليه وسلم، كما أن الصلاة عليه ترفع الدرجات وتكثر الحسنات وتمحو السيئات وتكفي هم الدنيا والآخرة.

وهو كتاب من تأليف محمد بن سليمان الجزولي المتوفى سنة 870هـ، جمع فيه صيغا في الصلاة على الرسول صلى الله عليه وسلم، وهو واحد من أفضل المؤلفات في صنفه، ويعدّ من أشهر الكتب في هذا المجال، وله شعبية كبيرة بين المسلمين في مشارق الأرض ومغاربها.

وقد صار الكتاب محط اهتمام العلماء فأولوه عناية خاصة واهتماما بالغا، حتى جعله الصوفية جزءا من أورادهم اليومية التي يقرأونها في الصباح والمساء، فكان له صيت واسع في كل أرجاء العالم الإسلامي، فساهم هذا في نشره وتوزيعه في كل البلاد.

يقول الإمام الجزولي أنه جمع هذا العمل العظيم، ليكون بمثابة المنفس الذي يتنفس به الإنسان إلى سيد الخلق نبينا محمد صلى الله عليه وسلم، حيث يهدف من هذا العمل المبسط إلى المداومة على ذكر الصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم، حيث جمع صيغا متعددة وردت في ذكر الصلاة على النبي، وقد حرص على ذكرها في هذا العمل محذوفة الأسانيد، حتى يتسنى للقراء حفظها، حيث إن الصلاة على سيد الخلق تعد بمثابة المفتاح لمن يرد القرب من الله تعالى.

وقد قام الشيخ الجزولي رحمه الله بتقسيم هذا الكتاب على سبعة أقسام وفقا لعدد أيام الأسبوع، حيث خصص لكل يوم من أيام الأسبوع وردا خاصا به يُقرأ فيه، لذكر الصلاة على النبي كل يوم بدءا من يوم الإثنين وحتى يوم الجمعة. ولكل يوم تُطالع صيغة من صيغ الصلاة على النبي، وقد استهل بالدعاء بأسماء الله الحسنى مقدمة لكتابه، وبذكر أسماء رسول الله صلى الله عليه وسلم وهي مائتان واسم واحد (201)، وختمها بهذا الدعاء: "اللهم يارب بجاه نبيك المصطفى ورسولك المرتضى طهر قلوبنا عن كل وصف يباعدنا عن مشاهدتك ومحبتك، وأمتنا على السنة والجماعة والشوق إلى لقائك يا ذا الجلال والإكرام". ثم أورد دعاء النية، ثم بدأ بالحزب الأول الذي هو في حد ذاته فصل في كيفية الصلاة على النبي من أجل الترغيب فيها والتحبب لها، وكذا لين فضائلها الجمّة، ثم انتقل إلى الحزب الثاني، فالثالث وهكذا إلى السابع، ثم ختم بدعاء يقرأ بعد ختم الدلائل، وضمّن الكتاب صلاة سيدي أحمد البدوي وسيدي بن مشيش.

- متن الوظيفة الشاذلية المسماة بالصلاة المشيشية لعبد السلام بن مشيش: المعروفة

أيضا بحزب الرغبة والرهبة و صلاة ابن مشيش، وقد سماها أبو الحسن الشاذلي صلاة الفتح والقرب، وفيها حزب البحر وحزب البر وحزب اللطف، يقول عاصم إبراهيم الكيالي: "رأينا أنه من الواجب علينا الاعتناء بصيغ الصلاة والسلام على النبي صلى الله عليه وعلى آله وصحبه وسلم، ونشرها لتكون في متناول المريدين السالكين إلى الله تعالى. ومن أمهات صيغ الصلاة والسلام على النبي صلى الله عليه وسلم الصلاة المشيشية، وهي صيغة العارف الرباني والقطب الفرداني والوارث المحمدي المرشد الكامل الشيخ عبد السلام بن مشيش قدس الله سره ونفعنا بأسراره، وهو علم من أعلام القرن السابع الهجري، توفي شهيدا عام 622 هـ. حازت هذه الصيغة شهرة واسعة بين الصوفية، وقلما نجد طريقة لا تقرأ هذه الصلاة كصلاة من أورادها، وقد جعلت الطريقة الشاذلية هذه الصيغة ورثا رئيسا من أورادها، وسماها القطب الفرد شيخ الطريقة ومؤسسها سيدنا أبو الحسن الشاذلي خليفة الشيخ عبد السلام بن مشيش رضي الله عنه وقدس سره بـ "صلاة الفتح والقرب"، وقال بعض العلماء: هي أفضل الصلاة على سيدنا محمد صلى الله عليه وسلم بعد الصلاة الإبراهيمية لما فيها من قوله: صلاة تليق بك منك إليه كما هو أهله. وبعد أن مزجها العارف بالله تعالى المرشد الكامل مولانا الشريف العربي الدرقاوي الحسيني بفتوحاته الربانية بحيث يتعذر التمييز بين الأصل والمزج، صار مجموعها يسمى الوظيفة الشاذلية. وهذه ثلاثة شروح لهذه الصيغة لثلاثة علماء كبار مشهود لهم بعلوم الشريعة والطريقة والحقيقة، الفقه والعقيدة والتصوف على النحو التالي: "كشف الأسرار لتنوير الأفكار" للعلامة الشيخ مصطفى بن محيي الدين نجا البيروتي، و"الإلهامات الإلهية على الوظيفة الشاذلية" للعلامة الشيخ محمود أبو الشامات الدمشقي، و"النفحات القدسية العلية بشرح الوظيفة الشاذلية" للعلامة الشيخ مصطفى أبو ريشة القادري البقاعي، وأسمننا هذا المجموع في كتاب واحد: "الإلهامات السنية في شروح الوظيفة الشاذلية".¹⁷

- مجموع أوراد وصلوات وأحزاب لأحمد بن الرفاعي: هذا الكتاب القيم جمع دعاء البسملة وورد الجلالة للجيلاني، ودعاء الجلالة والمسبوعات والصلوات والمنظومة للدريد، وورد السحر والميمية والمنبهجة للبكري، والحزب الكبير والصغير للدسوقي والبيومي والنووي، والوقاية المسمى بالدور الأعلى فضلا عن بعض الأدعية لبعض المناسبات مثل دعاء النصف من شعبان وعاشوراء وأول السنة وآخرها والاستغاثات. يقول: "أمرني أستاذي - محمد حسين ياسين - بالاشتغال بأحزاب الطريقة الرفاعية وأورادها

¹⁷ عاصم إبراهيم الكيالي، الإلهامات السنية في شروح الوظيفة الشاذلية، دار الكتب العلمية - بيروت، ص: 3

وصلواتها رغبة في ضم مجموع يكون من يانع ثمراتها عذب المناهل مملوء الحياض، جامعا لما يجب الاشتغال به على من أراد الوصول لأنوار تلك الطريقة والتضلع من أسرارها ليكون من أهل الحقيقة، فبعد الاستخارة والاستئذان جمعت المهم من الأحزاب والأوراد التي ألفها القطب الرفاعي رضي الله عنه وأرضاه مع ورد سحر وحزب القبول واستغاثات لشيخ المشايخ شيخنا الحكار الرفاعي". وقد قامت المكتبة الأزهرية للتراث؛ الجزيرة للنشر والتوزيع بطبع ونشر الكتاب الطبعة الأولى، ويقع في 144 صفحة.

- صفوة الصلوات على سيد السادات لحسن محمد شداد بن عمر: وهو كتاب يحتوي مجموعة من صيغ الصلوات جمعها ورثبها حسن محمد شداد بن عمر باعمر الحضرمي رحمه الله تعالى، حيث يقول في مقدمة كتابه: "لما من الله عليّ ووفقني لقراءة صيغ عظيمة جليلة فخيمة في الصلاة والسلام على مولانا محمد خير الأنام صلى الله عليه وسلم، وهي من الصيغ الجليلة المسماة عند الأحزاب "الصلوات الكوامل" ولما رأيت ما لها من الحسنات والثوبات والدرجات الواحدة منها تعدل بآلاف الآلاف من غيرها، انشرح خاطري لجمعها وانفتح صدري لعموم نفعها إن شاء الله، وشرعت في الجمع وجمعت ما يسر الله لي".¹⁸ ثم بدأ المؤلف يشرح الكيفية التي اتبعها في الكتاب والخطبة التي سار عليها حيث بدأ أولا بالصيغ المروية عن رسول الله صلى الله عليه وسلم في الأحاديث الصحيحة، ثم صيغة عظيمة لسيدتنا فاطمة الزهراء ثم صيغ لبعض الصحابة ثم المشايخ الكرام". ولما تم ذلك الكتاب على تلك الصفات سميته صفوة الصلوات على سيد السادات سيدنا محمد صلى الله عليه وآله وسلم، وقد وزعت تلك الصلوات على عدد أيام الأسبوع بداية من يوم الخميس متوجها إلى ليلة الجمعة، وجعلت في بداية كل حزب يومي سورة الفاتحة لتكون فاتحة خير ثم بعد ذلك آية الكرسي، ثم بالآيتين من آخر سورة التوبة "لقد جاءكم رسول من أنفسكم" ثم بالآية: "إن الله وملائكته يصلون على النبي يا أيها الذين آمنوا صلوا عليه وسلموا تسليما"، كما جعل المؤلف في نهاية قراءة الحزب اليومي صيغة جميلة مطلعها: "أزكى صلاة وأتم سلام عليك يا رسول الله..".¹⁹

- أحزاب وأوراد لأحمد التجاني: وكما هو ديدن علماء التصوف والرجال العباد فقد دأبوا على كتابة صيغ متنوعة للصلاة والسلام على رسول الله صلى الله عليه وسلم، حبا منهم له وألفوها اجتهدا منهم أو إلهاما من الله أو تلقيا من رسول الله في المنام، وهو كتاب

¹⁸ حسن محمد شداد بن عمر باعمر، صفوة الصلوات على سيد السادات؛ سيدنا محمد صلى الله عليه وسلم، ص: 2 - 3.

¹⁹ صفوة الصلوات على سيد السادات، حسن محمد شداد بن عمر. ص: 4 - 5.

من تحقيق وتعليق السيد محمد الحافظ التجاني، ويقع في مائة وخمس صفحات، بين طيات هذا الكتاب القيم توجد مجموعة من الأوراد والأذكار كتبها الشيخ إمام العارفين أحمد التجاني، هدف منها وابتغى بها تعليم الطلاب كيفية التوسل والتضرع إلى الله تعالى، وقد تكفلت المكتبة الثقافية، بطبع الكتاب.²⁰

وقد تكلم المحقق في بداية الكتاب عن أصل الأوراد والطرق واستدل بالآيات الكريمة المعروفة: "فاذكروني أذكركم" وغيرها مما سبق ذكره، وعلى هذه الآية وغيرها مدار الذكر والطرق، وفي الدعاء والذكر تطهير النفس، ثم الصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم؛ حيث قال: "من صلى عليّ مرة صلى الله عليه بها عشرا"، وأورد أحاديث أخرى في فضل الصلاة على النبي والحض عليها لما فيها من ثواب عظيم، ثم انتقل إلى الأوراد اللازمة في طريقة الشيخ التجاني، وهي أن يقرأ الورد صباحا أو مساء ثم يستغفر الله مائة مرة ثم يصلي على رسول الله صلى الله عليه وسلم مائة مرة كذلك، ومما حض عليه الشيخ قراءة صلاة الفاتح لما فيها من جوامع الثناء على رسول الله صلى الله عليه وسلم؛ ثم يذكر الكلمة المشرفة لا إله إلا الله مائة مرة أيضا. ثم انتقل إلى الوظيفة وهي عبارة عن استغفار وصلاة وتهليل، ومنها إلى صلاة الفاتح ثم جوهر الكمال وأوراد، ثم انتقل إلى الصلاة الغيبية في الحقيقة الأحمديّة، ثم الحرز اليماني والحزب السيفي وحزب الغنى وحزب البحر، وبعدها أورد أدعية، ثم الصلاة الجامعة وصلاة التسبيح... وهكذا.

- صلوات محمد بن عبد الكبير الكتاني: أو الصلوات الكتانية، ويقع الكتاب في ثمان وثلاثين صفحة، وهي كما يقول مؤلفها صلاة فتوح الجوارح مسماة بأدل الخيرات في الصلاة على سيد الكائنات صلى الله عليه وسلم، وهي صلوات كتبت مرتبة على الأعضاء والقوى الشريفة النبوية، ويتضمن الكتاب مقدمة موجزة للمؤلف يقول فيها بأن الاشتغال بهذه الصلوات كان عام حجه المبرور سنة ألف وثلاثمائة وإحدى وعشرين من الهجرة النبوية، وقد استهلها بقوله: "اللهم صل وسلم وبارك على سيدنا ومولانا محمد الروح المنفوخ في الصور الكمالية.." يلي هذه الصلوات ثلاث صلوات، الأولى: صلاة المتردي، والثانية: صلاة الأنموذجية، والثالثة: صلاة القاسم، وهذه الصلوات ليست ضمن هذا الكتاب، وبهذا يختم مؤلفه.

- روضات الجنات في مولد خاتم الرسالات لمحمد بن محمد بن عبد الكبير الكتاني: تحقيق نجليه عبد الرحمن ومحمد الكتاني، وعدد صفحات الكتاب ثمانين صفحة،

²⁰ أحزاب وأوراد القطب الرباني والعارف الصمداني سيدنا ومولانا الشيخ أحمد التجاني الشريف الحسني رضي الله عنه، تح: السيد محمد الحافظ التجاني، ط: 6، س: 1984، بمصر.

وقد طبعته دار الكتب العلمية بيروت - لبنان، نشرت سنة 2004، ويظهر من عنوانه أنه اهتم بالمولد النبوي الشريف ويورد فيه مجموعة من صيغ الصلوات التي يذكرها الناس في تلك المناسبة، كما أنه اعتنى بإيراد الأحاديث النبوية الصحيحة أو التي لها أصل معتبر في السنة في هذا الباب، كما ذكر عدة جوانب من الشرائع المحمدية والأخلاق النبوية والتعاليم الدينية التي ينبغي على المسلم أن يتحلى بها، كما تعرض أيضاً للعديد من القضايا الإسلامية المختلفة.²¹

- الحزب الكبير والصغير لسيدى إبراهيم الدسوقي: وللإمام الدسوقي أحزاب وأوراد قد اهتم بها مريدوه ورجال طريقته وحفظوها في صدورهم قبل أن تدون في الكرايس، فحزب الدسوقي مجموعة أوراد جمعت قصد التقرب بها إلى الله تعالى، وهو مجموع أذكار وأدعية للثناء على الله تعالى وتقديسه وتمجيده، والاستغفار والتوبة والاستعاذة بالله سبحانه من كل فعل أو قول يحجب المرء عن الله تعالى وعن هدي نبيه محمد صلى الله عليه وسلم، وكذا التعوذ من الشر وطلب الخير وحصول العلم وطلب التوفيق إلى كل خير يرضاه الله عز وجل، في الدنيا والآخرة.

وأوراد وأحزاب الدسوقي رضي الله عنه مطبوعة، وهي مجموع الأذكار والأدعية التي وردت عنه، وقد عني العارفون بشرحها، وأشهر الشروح المطبوعة هو: "مسرة العينين بشرح حزب أبي العينين" للعارف الصوفي الجليل الشيخ حسن شمة الفوّي. كما أن له رضي الله عنه أورادا شهيرة تعرف بالحصن والحزب الكبير والحزب الصغير. وورده رضي الله عنه مُشعر بأنه صادر عن روح كبيرة قد استنارت بمحبة الله تعالى وفيت في حب رسول الله صلى الله عليه وسلم.

ورود صيغ الصلاة على رسول الله في كتب الأدعية والمجموعات

أما كتب الأدعية والمجموعات فنقصد بها الكتب التي جمع فيها أصحابها الصلوات على النبي صلى الله عليه وسلم نقلا عن كتب الحديث والأوراد والأحزاب التي أنشأها أصحابها من الأولياء والعباد والزهاد والمتصوفة. وفيما يلي بعض هذه الكتب:

الإشارات الإلهية والأنفاس الروحانية لأبي حيان التوحيدي: رسالة العلامة أبي حيان التوحيدي رحمه الله تعالى عليه في كتابه هي رسالة الصيغ التوحيدية في الصلاة على خير البرية صلى الله عليه وسلم بامتياز، والصلوات جزء من الدعاء، والناظر في كتابات

²¹ أبو الهدى محمد الباقر بن محمد بن عبد الكبير الكتاني، روضات الجنات في مولد خاتم الرسالات الكتاني، تح: عبد الرحمن ومحمد الكتاني، دار الكتب العلمية بيروت - لبنان، س: 2004.

التوحيدي يرى الدعاء من الفنون الأدبية فهو يكتب الأدعية كتابة الأديب الفنان، ويقصد إلى جعلها من النماذج البارعة في عالم البيان. وهي صلوات ممزوجة بأدعية مختلفة، كما أنها رسالة صلوات تتخللها أدعية ومناجاة كثيرة بحرقة ووجد، فيها عبارات روحانية ممزوجة بحسن اللغة وروق الأدب. كما نعتها ابن أبي الحديد في شرح نهج البلاغة بالدعوات الفصيحة المستحسنة.

وللكتاب نسختان: نسخة قام بتحقيقها عبد الرحمن بدوي، وصدرت في القاهرة سنة 1950 وذلك في 488 صفحة. ونسخة حققها الباحثة وداد القاضي، وصدرت في طبعها الثانية من دار الثقافة ببيروت سنة 1982 وذلك في 480 صفحة.

والكتاب مجموعة من الرسائل فيها اقتراب من عالم التصوف تتجه لمخاطب غير معين، تمت صياغتها في شكل مواعظ وعلامات طريق. وهو غني بما فيه من منهج في المناجاة فريد في نوعه، حيث وجه الخطاب إلى الله تعالى بلغة راقية تتخللها مصطلحات فلسفية صوفية، فيها جمال وصنعة فنية وطلاوة موسيقية وأسلوب أدبي، يدل على علو هائل في سقف الفكرة، ورهف حسي عميق، وعمق في الأفكار.

وقد يحтар قارئ الإشارات في أول وهلة من الاطلاع عليه هل يصنفه ضمن الأدب الروحي الإسلامي أم يدخله ضمن فن المناجاة الإلهية؟ لكن بعد ذلك تتضح الرؤية وينقش الغش؛ حيث يظهر أنه إلى الدعاء والمناجاة أقرب، لكن لا يستطيع القارئ في الوقت نفسه أن يعزله عن الأدب السامي والكتابة الراقية، فقد تم تأليفه بأسلوب باهر وبلغة رصينة. ونظمئن عندما نستمع للدكتور شوقي ضيف عندما يصنف الكتاب حيث يقول: "كتاب الإشارات الإلهية لأبي حيان التوحيدي جميعه دعاء واستغفار وتضرع إلى الله وتوبة وطلب للهداية واتباع سبيل الرشاد. ونجد من حين إلى آخر أدعية ومناجيات بديعة".²² ونزيد اطمئنانا عندما نقرأ في مقدمة التحقيق ما قاله د. أحمد بدوي عن الكتاب حيث قال: "والكتاب عبارة عن ابتهالات تسري فيها روح الألم والإحساس بالوحدة والغربة".

و"الإشارات الإلهية" مجموعة من الرسائل فيها اقتراب من عالم التصوف تتجه لمخاطب غير معين، تمت صياغتها في شكل مواعظ وعلامات طريق. وفي النسخة الأخرى من "الإشارات" التي حققها الباحثة وداد القاضي، والتي صدرت في بيروت مطلع الثمانينيات من القرن الماضي، تقول المحققة في مقدمتها: "تعتمد الرسائل جميعها بناءً متشابهة في التركيب الأصلي، يقوم على ركنين أساسيين هما: المناجاة أو "الدعاء" ومخاطبة

²² شوقي ضيف، تاريخ الأدب العربي، ج: 5، ص: 437.

شخص ما. والرسالة غالبا ما تبدأ بالدعاء وتنتهي بالدعاء، وتتراوح في ما بين ذلك بين الخطاب والدعاء وأغراض أخرى، أبرزها شكوى الحال والزمان، وفي حوالي ثلثي الأحوال تنتهي بعبارة: يا ذا الجلال والإكرام."

لقد ارتفع أبو حيان في إشارات أسلوبه إلى درجة لم يبلغها أي من المتصوفة قبل؛ بل إلى درجة لم يكن قد بلغها في أي من مؤلفاته السابقة؛ حيث تطورت مقدرة على التعبير عما يخالجه، وفي داخل هذه المناجاة أورد أبو حيان الصلوات على رسول الله صلى الله عليه وسلم، وهي صلب موضوعنا.

وكمثال نأخذ هذه الصيغة التي أوردها أبو حيان، حيث يقول فيها: "إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا" صدق الله العظيم، اللهم صل وسلم وبارك على سيدنا محمد وآله وصحبه وعد علينا بصفحك عن زلاتنا. اللهم صل وسلم وبارك على سيدنا محمد وآله وصحبه وانعشنا عند تنابع صرعاتنا. اللهم صل وسلم وبارك على سيدنا محمد وآله وصحبه وامزج خوفنا منك برجائنا فيك، اللهم صل وسلم وبارك على سيدنا محمد وآله وصحبه وبشرنا عند توجهننا نحوك بالوصول إليك...

ورود صيغ الصلوات على رسول الله في كتب الأدب

إن الصلاة على رسول الله من أفضل الطاعات وأعظم العبادات وأجل القربات وأزكى الأذكار التي يتقرب بها العبد إلى الله تعالى، وفضائلها لا تعد ولا تحصى، وقد صنف فيها المصنفات الكثيرة والمؤلفات العديدة، وتنافس فيها العلماء والأولياء والعباد والزهاد، كل يدلو بدلوه إلى يوم الناس هذا، لذا فمن الصعب جدا إحصاء كل تلك المؤلفات. وقد تنافس كتاب الأدب في وضع صيغ للصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم في مقدمات كتبهم كما نثروها في بطونها أيضا، رغبة في إرضاء الله عز وجل، وامتنالا لقوله تعالى عز في علاه بأبلغ أسلوب في التأكيد وأكمل وجه في الترغيب: "يا أيها الذين آمنوا صلوا عليه وسلموا تسليما" وطلبا للثواب والمغفرة وتقربا منه عليه الصلاة والسلام وامتنالا لأقواله المستفاضة الكثيرة التي ترغّب في الإكثار من الصلاة عليه وتُرهب من تركها عند ذكره، والتي سبق الإشارة إلى بعضها أعلاه. من أجل هذا فقد انبرى المؤلفون والعباد والزهاد والعلماء ينظمون ألوان الصيغ وأنواع الصلوات في مؤلفات يصعب حصرها..

لذلك عندما ننظر في مقدمات الكتب المختلفة، سواء كانت كتب أدب أو لغة أو نحو وصرف أو غيرها فإننا غالبا ما نجد هؤلاء المؤلفين في كتبهم يستهلون بصيغ الصلاة والسلام على رسول الله صلى الله عليه وسلم، ومنهم من ينفرد في ذلك ويجعل براءة الاستهلال مقدمة طويلة في الصلاة عليه، والعبارات تختلف من مقدمة إلى أخرى حسب

موضوع الكتاب، فضلاً عن أن بعضهم يورد صيغ الصلوات في كتابه متناثرة في صفحات مؤلفه. إذاً فكتب الأدب تعج بالصلوات، وفيما نقله المتقدمون من الصلوات في مؤلفاتهم ما يؤيد ما نريد إثباته، وهو شغف المسلمين بمأثور الصلوات، وقد نُقلت عند المتأخرين بأسلوب غنائي يترواح بين السجع والطباق والجناس. وفي هذه الشواهد دلائل على أن الصلوات قديمة جداً في التقاليد الدينية.

وسيكون ترتيبنا للكتب التي سنوردها في هذا المبحث حسب تاريخ وفاة المؤلف فحسب، ولن نجعل لها ترتيباً آخر سوى الترتيب التاريخي تصاعدياً.

نفح الطيب للمقري: يعد نفح الطيب من أوسع وأمتع وأحفل كتب المقري بالفوائد وأشملها للتاريخ والأدب والشعر، والذي لو لم يكن للمقري إلا إياه لكفاه ذلك فضلاً.²³ واسم الكتاب الكامل الذي أقره المقري بعد التعديل الذي أدخله عليه هو: "نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب وذكر وزيرها لسان الدين بن الخطيب"، حيث صرح المقري في مقدمته الطويلة للنفح بأنه أسماه أولاً: "عرف الطيب في التعريف بالوزير ابن الخطيب"، ثم وسمه بالعنوان الأخير بعدها.

ويلفت نظر القارئ لهذا الكتاب لأول وهلة في تلك الطائفة الهائلة من القصائد النبوية التي نظمها الكاتب بنفسه إما توسلاً بالنبي حين زار الروضة الطاهرة، وإما مدحاً للنبي تتخلله صلوات عليه، على نحو ما يفعل شعراء المدائح النبوية في العصور المختلفة. ولقد أطال شهاب الدين المقري رواية كثير من المدائح النبوية له ولغيره من الشعراء في مقدمة كتابه هذا الذي نحن بصدد الحديث عنه، والمدائح هي كالصلوات مثورة أو منظومة في صورة دعاء أو ثناء، فيها روح أدبية ولغوية، وهي مقدمة طويلة أسماها "خطبة الكتاب"، وقد أدرك بنفسه ذلك، أي أنه قد أحس بأن ما رواه من شعر المدح النبوي في خطبة كتابه قد زاد في الطول على ما قد تحتمله مقدمة كتاب، فاستدرك ما قد يثار من اعتراض على هذه الإطالة قائلاً: "وربما يقول من يقف على سرد هذه الأمداح النبوية: إلى متى وهذا الميدان تكل فيه فرسان البديهة والروية، فأنشده في الجواب قول بعض من أم نهج الصواب:

لأديمن مديح المصطفى   فعل من في الله قوى طمعه

فعسى أنعم في الدنيا به   وعسى يحشرني الله معه

وقد نسب شهاب الدين المقري شعر المدائح النبوية الذي أورده في كتابه النفح إلى

²³ الحبيب الجنحاني، المقري صاحب نفح الطيب؛ دراسة تحليلية، دار الكتب الشرقية - تونس س: 1955، ص: 83.

أصحابه كعاداته، وأحيانا يغيب عنه اسم الشاعر فلا يذكره.

ويميل محقق الكتاب محمود عبد الغني إلى القول بأن المدائح النبوية غير المنسوبة لقائل هي للمقري نفسه، حيث إنه في قصيدة أو مدحة نبوية خماسية يشير إلى أنه لولا تعلق حقوقه ببلاد المغرب لأقام في رحاب النبي عليه السلام حتى يتاح له أن يموت هناك ويدفن في أرض البقيع الطاهرة.²⁴

عندما يقوم القارئ بجولة في نفح الطيب بأجزائه الأربعة الضخمة يجد أن شهاب الدين المقري يهتم كثيرا بالصلوات اهتماما واضحا يلفت ويجذب الأنظار، فهو لا ينفك يذكر أمداحا أو صلوات في مواطن كثيرة، فعندما نقلب صفحات الكتاب كثيرا ما نقابل صيغ الصلوات²⁵ وشعر المدائح النبوية وهي تتراوح بين القوة والضعف، لكن المؤلف يكثر من نقلها وأحيانا يؤلفها بنفسه، وهناك مدحة ميمية نبوية للمقري نشير إليها وهي جيدة الصياغة وحسنة السبك، وما يهمنا من هذه المدائح هو ختامها بالصلاة والسلام موضوع بحثنا، حيث يختتم هذه بقوله:

وأجل الكلام ما كان مدح شفيح الورى عليه السلام

ثم يقول بعدها بعدة أبيات:

فاستروا خلفه صفوفا وقالوا صل يا أحمد فأنت الهمام

فعليه من ربه صلوات زاكيات مع صحبه وسلام²⁶

أزهار الرياض في أخبار عياض للمقري: يعد هذا الكتاب مصدرا حافلا للمدائح، حيث يعج بنوع كبير من المدائح، حيث ذكر ذلك محمود عبد الغني حسن في كتابه عن المقري.²⁷ ولم يكتف شهاب الدين المقري بما رواه في النفح من مدائح نبوية في كتابه السابق نفح الطيب، بل زين كتابه أزهار الرياض أيضا بذلك النوع أيضا، حيث عطره بمثل ذلك من المدائح النبوية، بل نجده يروي مدائح أخرى كالقصيدة النونية التي نظمها الوزير لسان الدين بن الخطيب في مدح الرسول صلى الله عليه وسلم، وهي مشهورة معروفة، وهذا مطلعها:

²⁴ محمود عبد الغني حسن، المقري صاحب نفح الطيب، ص: 131.

²⁵ لمزيد من الاطلاع على صيغ الصلوات ينظر: نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب، أحمد بن محمد المقري التلمساني، تح: إحسان عباس، دار صادر - بيروت، س: 1968. تح: إحسان عباس، ج: 7، ص: 432 - 479.

²⁶ نفح الطيب، المقري، تح: إحسان عباس، ج: 1، ص: 56.

²⁷ محمود عبد الغني حسن، ص: 141، وانظر: المقري، أزهار الرياض، ج: 2، ص: 383.

سل ما لسلمى بنار الهجر تكويني   وحبها في الحشا من قبل تكويني
وتتخللها صلاة على النبي صلى الله عليه وسلم، حيث يقول:
صلى عليك إله العرش ما غردت   حمائم فوق أغصان البساتين
صلى عليك إله العرش وما وفدت   نويقة لحمي الأطلال تبريني
صلى عليك إله العرش ما هطلت   مدامع السحب أو عين المحبين
صلى عليك إله العرش ما ضحكت   مباسم الزهر في ثغر الأفانين
وألف ألف صلاة لا نفاذ لها   مضروبة في ثمان ألف تسعين²⁸

وكأن قلب الرجل وعينه موكل بمدائح الرسول عليه الصلاة والسلام، فلا ينفك يروي المدحة بعد المدحة، ولا يجد حرجا في إطالة الرواية في هذا المجال، بل يجد تلذذا وسعادة قلبية، مهما كانت حال الشعر المروي من ضعف النظم والتكلف.²⁹

كما يحتوي الكتاب أيضا قصائد ابن زمرك الأديب الشاعر الأندلسي المشهور التي كان ينظمها في الموالد النبوية التي كان يقيمها سلاطين دولة بني الأحمر ملوك غرناطة، والحق أنها مدائح نبوية قوية رصينة العبارة جيدة السبك، تليق بهذا الأديب الأندلسي الكبير،³⁰ وقد أطل المقري عنه الكلام وسرد له مجموعة كبيرة من القصائد ثم جعل له آخر موشحة زهرية في مدح المصطفى صلى الله عليه وسلم وجعلها مسك الختام للقصائد التي عرضها له في كتابه، وفي بعض هذه القصيدة يحن ويتشوق إلى زيارة مدينة الرسول، وفي بعضها الآخر يصلي عليه.

البيان والتبيين للجاحظ: نرى أن الجاحظ يتحدث عن الصلاة على رسول الله ولكنه لا يورد الصيغة بل يدخل في الخطبة مباشرة حيث يقول في الجزء الثاني عندما أورد خطبة أبي بكر في الملوك: "وقال إبراهيم الأنصاري: الخلفاء والأئمة وأمراء المؤمنين ملوك، وليس كل ملك يكون خليفة وإماما، ولذلك فصل بينهم أبو بكر رحمه الله في خطبته، فإنه لما فرغ من الحمد والصلاة على النبي قال: "ألا إن أشقى الناس في الدنيا والآخرة الملوك!"³¹

وكذلك الأمر حينما أورد خطبة لعلي بن أبي طالب رضي الله عنه: "قال أبو عبيدة

²⁸ أزهار الرياض، ج: 1، ص: 316 - 318.

²⁹ محمود عبد الغني حسن، ص: 135.

³⁰ المقري صاحب نفح الطيب، محمد عبد الغني حسن، ص: 139.

³¹ البيان والتبيين، ج: 2، ص: 30.

معمر بن المثنى: "أول خطبة خطبها علي بن أبي طالب رحمه الله أنه قال بعد أن حمد الله وأثنى عليه وصلى على نبيه: أما بعد فلا يرعين مرع إلا على نفسه"، فإنه لم يورد صيغة الصلاة التي ذكرها علي رضي الله عنه.

ونجد الأمر يتكرر عندما أورد خطبة علي في الجهاد عندما قال: "قالوا: أغار سفيان بن عوف الأزدي ثم الغامدي على الأنبار، زمان علي بن أبي طالب رضي الله عنه، وعليها حسان- أو ابن حسان- البكري، فقتله وأزال تلك الخيل عن مسالحها، فخرج علي بن أبي طالب رضي الله عنه حتى جلس على باب السدة، فحمد الله وأثنى عليه وصلى على نبيه ثم قال: أما بعد، فإن الجهاد باب من أبواب الجنة".³²

وكذا الأمر في خطبة عتبة بن غزوان السلمي بعد فتح الابل، حمد الله وأثنى عليه وصلى على النبي صلى الله عليه وسلم ثم قال: "أما بعد فإن الدنيا قد تولت حذاء مدبرة، وقد أذنت أهلها بصرم"،³³ فإنه لم يورد صيغة الصلاة أيضا.

وللصلاة أهمية كبيرة جدا حتى إنهم سموا الخطبة التي ليست فيها صلاة بالبراء، حيث يقول الجاحظ: "خطبة زياد بالبصرة وهي التي تدعى البراء،

قال أبو الحسن المدائني وغيره، ذكر ذلك عن مسلمة بن محارب، وعن أبي بكر الهذلي قال: "قدم زياد البصرة واليا لمعاوية بن أبي سفيان، وضم إليه خراسان وسجستان، والفسق بالبصرة كثير فاش ظاهر. قال: "فخطب خطبة براء، لم يحمد الله فيها، ولم يصل على النبي".³⁴

وكذلك فعل عندما أورد خطبة عمر بن عبد العزيز رضي الله عنه، حيث قال: قال "أبو الحسن: حدثنا المغيرة بن مطرف، عن شعيب بن صفوان، عن أبيه قال: خطب عمر بن عبد العزيز بخانصرة خطبة لم يخطب بعدها غيرها حتى مات رحمه الله، فحمد الله وأثنى عليه وصلى على نبيه ثم قال: أيها الناس، إنكم لم تخلقوا عبثا ولم تتركوا سدى".³⁵

والمقام يضيق عن الاستقصاء، ولو مضينا نستقري الصيغ التي ذكرت في مختلف العصور لرأينا كثيرا من الأشكال والألوان، وكتب الصوفية تفيض بأمثال هذه الصيغ أكثر مما هو في كتب الأدب.

³² البيان والتبيين، ج: 2، ص: 36.

³³ البيان والتبيين، ج: 2، ص: 38.

³⁴ البيان والتبيين، ج: 2، ص: 40.

³⁵ البيان والتبيين، ج: 2، ص: 82.

النبوغ المغربي لعبد الله كنون: ذكر العلامة عبد الله كنون في مقدمة كتابه أنه سيقوم بتأخير جميع الآثار والمنتخبات الأدبية إلى الجزئين الثاني والثالث حيث يضم بعضها إلى بعض، ويؤلف منها مجموعة نفيسة حاوية لأهم ما صدر عن أدباء العصور المختلفة من بديع النظم والنثر التي يرى أنها تعطي نظرة صادقة عن إنتاج الأدباء في ميدان الكتابة الفنية والعلمية وما يتصل بها من ضروب القول وأنواع الخطاب. وسيأتي بتلك الآثار والمنتخبات البديعة في قسم المنشور وهو الجزء الثاني من كتابه بعد أن قام بتقسيمها على قسمين، قسم المنشور المضمن في الجزء الثاني، وقسم المنظوم المضمن في الجزء الذي بعده، وبين كل قسم أبوابا بحسب أغراضه وفنونه، لكنه لم يتعرض لشرح أو بيان إلا للغريب والغامض الذي لا يسهل فهمه على كل الناس، وذلك رغبة في الإيجاز وعدم التشويش على المطالعين.³⁶

وقد بدأ المؤلف بقسم المنشور، لأن النثر أصل الكلام، وافتتحه بالتحميد والصلوة للتيمن، وبعد ذلك ذكر الخطب لأنها أول المحفوظ من نثر العرب، ثم المناظرات لمزيد شبهها بالخطب في الأسلوب والغرض، ثم تحول للرسائل وهي أهم أغراض النثر، ثم المقامات وهي قصص قصيرة تكتب بأسلوب أدبي مسجوع، وتشتمل على إفادات وإنشادات، ثم المحاضرات وهي من موضوع المقامات لاشتغالها مثلها على القصة والفائدة، ثم المقالات وهو باب جديد في الأدب العربي على اعتبار المعنى الحديث للأدب الذي يرمي إلى عد جميع الأشكال الكلامية التي يستخدمها الإنسان للتعبير عن آرائه بلسانه أو قلمه، سواء في الدرس الفني واللغوي أو البحث العلمي والفلسفي موضوعا للأدب يجب أن يدرس ويبحث بروح أدبية محضة.³⁷

وفي معرض حديثه عن التحميد والصلوة ذكر تحميد القاضي عياض رحمه الله الذي جمع فيه بين توحيد الجلالة وتمجيد صاحب الرسالة؛ حيث قال: "الحمد لله المتفرد باسمه الأسمى المختص بالملك الأعز الأحمى، الذي ليس دونه منتهى ولا وراءه مرمى، الظاهر لا تخيلا ولا وهما، الباطن تقدسا لا عدما.. وبعث فيهم رسولا من أنفسهم عربا وعجماء، وأزكاهم محتدا ومنمي، وأرجحهم عقلا وحلما وأوفرهم علما وفهما، وأقواهم يقينا وعزما.. صلى الله عليه صلاة تنمو وتنمي، وعلى آله وسلم تسليما".³⁸

ثم أورد صلاة لعبد السلام بن مشيش وهي المعروفة بالصلوة المشيشية، حيث قال:

³⁶ النبوغ المغربي، عبد الله كنون، ج: 2، ص: 325

³⁷ النبوغ المغربي، عبد الله كنون، ج: 2، ص: 326

³⁸ النبوغ المغربي، عبد الله كنون، ج: 2، ص: 327

"اللهم صل على من منه انشقت الأسرار وانفلقت الأنوار، وفيه ارتقت الحقائق، وتنزلت علوم آدم فأعجز الخلائق، وله تضاءلت الفهوم، فلم يدركه منا سابق ولا لاحق..³⁹

أما في قسم المنظوم فقد استهله بقوله: "ونأتي الآن في قسم المنظوم الذي هو الجزء الثالث من الكتاب بالآثار والمنتخبات الشعرية كما وعدنا، مقسمة إلى الأبواب المعروفة من الحماسة والغزل والوصف والمدح وغير ذلك، إلا باب الهجاء فإننا عوضناه بباب المُلح، وأدرجنا فيه نماذج من الهجاء التي أكثر ما تراد لشكلها لا لمضمونها.

ثم يختم الباب حيث يقول: "وقد ختمنا باب خصصناه للموشحات والأزجال جمعاً للنظائر وعناية بهذا النوع من الأدب المنظوم، إذ كان يمثل حركة التجديد في الأدب العربي عامة على النطاقين الخاصي والعامي، فلم نر بدا من ترجيع صدى هذه الحركة في هذا الركن النائي من بلاد العروبة، وفاء بغاية البحث الذي قدمناه في الموضوع في عصر الموحدين. وبالله التوفيق".⁴⁰

العقد الفريد لأبي عمر شهاب الدين أحمد بن عبد ربه القرطبي: لقد كان كتاب العقد أكثر كتب ابن عبد ربه شهرة وذويع صيت، وقد تحدّث نفسه عن تسميته بهذا الاسم فقال: «وسمّيته كتاب العقد الفريد لما فيه من مختلف جواهر الكلام، مع دقة المسلك وحسن النظام» وقد اعتمد كما لاحظنا في تأليفه واختياره لموضوعاته وأخباره على مصادر كثيرة، منها ما هو ديني كالقرآن والإنجيل والتوراة، والحديث النبوي الشريف، ومنها ما هو أدبي وتاريخي، كعيون الأخبار، والمعارف لابن قتيبة، والحيوان، والبخلاء، والبيان والتبيين، للجاحظ، والكمال للمبرّد وكليلة ودمنة والأدب الكبير والصغير لابن المقفّع، والأُمالي لأبي عليّ القالي، ودواوين كثيرة لشعراء جاهليين وإسلاميين، وغير ذلك من الكتب التي تناولتها يده.⁴¹

وقد اختط المؤلف خطة في كتابه هذا حيث قسمه إلى فنون عديدة، وضمّنه خمسة وعشرين كتاباً انفرد كلّ كتاب منها باسم جوهر من جواهر العقد؛ بحيث يقع على كلّ من جانبي واسطة العقد، اثنا عشرة جوهر، كلّ منها سمّيت باسم التي تقابلها من الجانب الآخر، وبذلك تكون أولى جواهر العقد وآخره على اسم واحد، ففي العقد لؤلؤتان وزبرجدتان وياقوتتان وجمائتان وهلمّ جرّاً» وقد أشار ابن عبد ربه في مقدمة كتابه إلى ذلك فقال: «وجرّأته على خمسة وعشرين كتاباً كلّ كتاب منها جزآن، فتلك خمسون جزءاً في

³⁹ النبوغ المغربي، عبد الله كنون، ج: 2، ص: 330

⁴⁰ النبوغ المغربي، عبد الله كنون، ج: 3، ص: 638.

⁴¹ ابن عبد ربه، العقد الفريد، مقدمة المحقق، ص: 3.

خمسة وعشرين كتاباً).

وقد تناول عدة موضوعات مختلفة تنوعت وتوزعت بين السياسة والحرب، والأمثال والمواعظ، والتعازي والمراثي، وكلام الأعراب وخطبهم وأنسابهم وعلومهم وأدابهم وأيامهم وأخبار مشهورهم من الخلفاء والقادة.

وما يهمنا في هذا الكتاب أنه أورد صيغاً من صيغ الصلوات على رسول الله صلى الله عليه وسلم، ومن ذلك حينما أورد خطبة أبي بكر يوم السقيفة حيث قال فيها: "فاتقوا الله عباد الله وراقبوه، واعتبروا بمن مضى قبلكم، واعلموا أنه لا بد من لقاء ربكم والجزاء بأعمالكم، صغيرها وكبيرها، إلا ما غفر الله، إنه غفور رحيم، فأنفسكم أنفسكم والمستعان الله، ولا حول ولا قوة إلا بالله، إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتُهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ، يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا، اللهم صل على محمد عبدك ورسولك، أفضل ما صليت على أحد من خلقك؛ وزكنا بالصلاة عليه، وألحقنا به، واحشرنا في زمرة، وأوردنا حوضه اللهم أعنا على طاعتك، وانصرنا على عدوك".⁴²

وكثيراً ما يروي قصة أو حادثة فيها كلام أو خطبة دون أن يورد تلك الخطبة، بل يكتفي بالقول بأن المتكلم صلى على النبي صلاة كما هو أهل لها، حيث يقول عند ذكر شبيب وعبد الله: "فحمد الله وأثنى عليه، وصلى على النبي صلى الله عليه وسلم أتم صلاة وأطيبها، ثم قال: لم يخف عليّ مكانك منذ اليوم ولا فعلك بي؛ فمن تكون يرحمك الله؟ قلت: شبيب بن شيبه التميمي، قال: الأهتمي؟ قلت: نعم. قال: فرحب وقرب، ووصف قومي بأبين بيان وأفصح لسان، فقلت له: أنا أجلك - أصلحك الله - عن المسألة..⁴³

2.2. مكانة الصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم في الأدب الصوفي

الأدب كل الأدب هو ما أثر عن الصوفية، وإن تجاهله أهل العلم، لما يتمتع به من حسن السبك، ومثانة الديباجة، ولكنه موجود مجهول، مبثوث في الكتب لكن الاهتمام به قليل، ويشتهر المتصوفة الأدباء أو الأدباء الصوفية بأسلوبهم الممزوج بعواطفهم التي تجذب القارئ إليه، لذلك فللصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم مكانة مهمة في أدبهم، فهم لا ينفكون يؤلفون فيها، سواء كان هذا التأليف مستقلاً أم كان بالتبعية، وللزعة الصوفية أهمية كبرى في أدب الصلوات، حيث يختارون في كتاباتهم صيغاً ممتازة، تختلف في الطول والقصر حسب الحاجة إلى ذلك، وقد برعوا في هذا المجال براعة تامة.

⁴² العقد الفريد، ج: 4، ص: 149 - 152.

⁴³ العقد الفريد، ج: 5، ص: 363 - 364.

ولم يكن الأدب عند الصوفية صناعة أدبية فحسب، وإنما كان وسيلة من وسائل التعبير عن أزمنة النفوس وخواطر القلوب. ومنه يمكن أن نخلص بأن الأدب لم يكن دائماً مادة للتسليّة واللّهو، أو العبث والمجون، وإنما كان في بعض نواحيه مادة فكر وعقل ووجدان. فالأدب في الأصل هو صورة العقل والقلب والوجدان، وإن قصره ناس على الأوصاف والتشبيهات والمجازات والخيالات والصور.⁴⁴ فالموجوع يعبر بالأدب عن وجعه، والفرحان يعبر بأسلوبه الخاص عن فرحه وسروره، ويثّر ذلك على صفحات كتابه، وهكذا.

فالأديب المتصوف أو الصوفي المتأدّب حينما ينشغل بكتابة صيغ الصلوات يرصد في ذلك مطالب ويتبعي من ذلك إبراز أهدافه منها، وهي لا تكاد تنحصر؛ حيث يحاول جمعها في صيغ متعددة وينشرها في نصوصه من خلال هذا الأدب الصلواتي المتميز، ومن أهم تلك المطالب وأكثرها انتشاراً في نصوص هذا الأدب الصلواتي، التوبة من الذنوب والمخالفات، وطلب العفو والمغفرة والرحمة والحفظ، وتفريج الكرب، وإذهاب الشور، ورفع الأضرار عن النفس والأمة، والشفاء من الأمراض، وبسط الرزق ومباركته، والاستعاذة من غلبة الدين وطلب رفع الفاقة... وبالنظر إلى نصوص الصلوات نستطيع أن نستفيد منها الطلبات الأخرى التي يدعو بها المصلي، وبالإضافة إلى هذه الأمور المذكورة توجد مسائل أخرى مثل دعاء توسيع الرزق وطلب الفضل والكرم والغنى والنجاة من النار والأهوال...⁴⁵

إن أدب الصلوات على رسول الله صلى الله عليه وسلم هو أدب صادق مع النفس، وصيغ الصلوات تأتي عفوية صادقة، تصدر من نفس صافية وتخطر من قلب مكشوف؛ حيث ينطلق المصلي في التعبير عما بدواخله مصلياً على رسول الله صلى الله عليه وسلم متضرعاً مستشفعاً لاهجاً بذكر الله، وينطلق لسانه بالصلاة على رسول الله لطلب الشفاعة...

ومن مظاهر اهتمام المسلمين بالصلوات أنهم نقلوا ما وصل إليهم من صلوات النبي صلى الله عليه وسلم، مما يدل على أن الصلوات قديمة جداً في التقاليد الإسلامية وفي الثقافة الدينية، وعلى منوال هذه الصلوات وعلى شاكلتها بدأت تظهر صيغ الصلوات، لكن بشكل قليل حيث كان يُكتفى بصيغ النبي صلى الله عليه وسلم وما أُنثر عن بعض الصحابة الكرام.

وقد اهتم أهل التصوف بالصلوات اهتماماً بالغاً، وجعلوها من ضمن مشروعاتهم، وقد رأينا في المبحث السابق كيف أنهم أفردوا لها مؤلفات متعددة، ولو كُتِب للعديد من

⁴⁴ الأدب الصوفي في المغرب، ص: 374.

⁴⁵ للمزيد من المعلومات، انظر الأدب الصوفي في المغرب، ص: 89.

المخطوطات أن تطبع في حينها وترى النور لصارت المكتبة الإسلامية الآن تعج بالآلاف منها، حيث تم الاقتصار في بداية الأمر على حفظ تلك الأدعية والصلوات وتوارثها وانتقالها شفها دون أن يخطر ببال أهل التصوف تدوينها، لكن بعد ذلك تنبه منهم من تنبه فحاول كتابة تلك الصيغ وتم نشرها على نطاق ضيق، فبدأ تدوينها في كتب الصوفية ممزوجة مع أدعيتهم وأحزابهم وأورادهم.

والملاحظ على هذه الصيغ الكثيرة والمتعددة كتابتها بأساليب متميزة وبنفحة أدبية راقية، فإذا امتزج الأدب بالتصوف فذلك هو الوجد الحقيقي، وحين يكتب حب النبي بلغة رصينة فعند ذلك تتجلى حقيقة الهيام.

فلغة الصلوات وأسلوبها كان بسيطاً سهلاً سلساً لأن نشأة التصوف في شكله البدائي إنما نشأ نشأة إسلامية خالصة، قبل أن يختلط المسلمون الأوائل بغيرهم من الأمم المجاورة، غير أن أسلوب التصليح لحقه التعقيد وأصبحت لها لغتها الخاصة وأسلوبها المنفرد، وأصبح يعترها الإشارات والرموز ويكسوها الغموض والإبهام، وتصبح لغة مستغلقة على ذهن العوام، فأصبح لكل متصوف لغته وأسلوبه الخاص به، حيث يضع الصوفي القارئ أمام تجربة لغوية معقدة تطلب منه جهة الإبانة والوضوح وفك الغموض.

وقد غدا المصلون المعاصرون يوظفون الأقنعة الفنية والأدبية والصوفية، وتشغيل الرموز المكانية والطبيعية واللغوية من أجل إخراج صلاة تتجاوز طرائق الاجترار في التعامل مع التراث إلى طريقة الحوار والتناص قصد خلق تعددية صوتية تحيل على المعرفة الخلفية للكاتب ومرجعياته الثقافية وسمو حسه الشعري.

3.2. مكانة الصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم في الأدب الإسلامي

الأدب الصوفي سابق عن الأدب الإسلامي، من حيث إنه تصنيف أدبي حديث، فمن خلال خلفيته يتضح ذلك، ولهذا جعلت في هذا البحث مبحث الأدب الصوفي أولى من مبحث الأدب الإسلامي. ويعرف الدكتور عبد الرحمن رأفت باشا الأدب الإسلامي بأنه "التعبير الفني الهادف عن واقع الحياة والكون والإنسان عن وجدان الأديب، تعبيراً ينبع من التصور الإسلامي للخالق عز وجل ومخلوقاته، ولا يُجافي القيم الإسلامية".

وتطلق الإسلامية فيه ويراد منها الاتفاق مع قيم الإسلام ومبادئه، وعلى قدر يتيح له الالتقاء معه، أو ضرورة أن ينطلق ذلك من قاعدة إسلامية يقينية لدى المنشئ أو الأديب.⁴⁶ وقد راعى في التعريف الموضوع له جانب الإبداع الفني؛ فنجد في تعريفه أنه التعبير الفني

⁴⁶ أحمد محمد علي حنطور: مصطلح الأدب الإسلامي بين أيدي الدارسين، مجلة الأدب الإسلامي، س: 2، ع: 5، رجب 1415، ص: 16.

الهادف، والأدب الإسلامي يُعنى بجانب الإبداع الفني، ويعتمد على رؤية إسلامية أصيلة. والأدب الإسلامي في مضمونه قد عُرف منذ نزول الوحي؛ إذ القرآن الكريم نفسه، وكذا السُّنة النبوية، يُعتبران من أعظم النماذج المُجسّدة لمقومات الأدب الإسلامي. وهذا حكم يتناول الجانب الفني والمضموني على السواء؛ فهو كلام مألوف، ليس غريباً ولا معقداً، ولا متراكباً، ثم هو نثر صادق، ليس مُتمحلاً ولا مُزوّراً، وهو دعاء ليس للترُف وقضاء المصالح.

لقد بدأت مظاهر الأدب الإسلامي تظهر وبدأت معالمه الفنية والمضمونية تتحدد شيئاً فشيئاً حتى اعتدل وقام، وبدأت تتميز خصائصه عن الأدب السائد قبل الإسلام، هذه الخصائص، وتلك المعالم، وإن لم تكن قد عرفت التدوين والتبويب، غير أنها تركّزت في الأذهان، وحفرت في القلوب.

وقد ظهرت الدعوة إلى الأدب الإسلامي في العصر الحديث، ووقف منها المثقفون العرب والمسلمون مواقف متعددة متباينة، فمنهم من احتفى بهذا المصطلح الجديد احتفاءً جمّاً، والكاتب الذي يخرج عن نطاق الأدب الإسلامي يعني أنه يصدر في معطياته الأدبية تنظيراً ودراسة ونقداً وإبداعاً عن منطلقات غير إسلامية، ولكنه يظل مع ذلك مسلماً على الأقل بالمفهوم الجغرافي، ومنهم من رفضه بدعوى أن الأدب العربي كله منذ البعثة النبوية وإلى اليوم أدب إسلامي، يُنتجُه في معظمه مسلمون، يعترض بعض الأدباء على مصطلح الأدب الإسلامي ومنهم المفكر الإسلامي عماد الدين خليل بقوله: "إننا بهذه التسمية نلغي الأدب العربي، ويرى أن هذا جناية على الأدب العربي الذي أعطى على مدى قرون طويلة ولا يزال".⁴⁷

وللأدب الإسلامي صفات بارزة، وخصائص واضحة يمتاز بها عما سواه من المذاهب الأدبية، وهذه الخصائص كثيرة نذكر منها:

أنه أدب غائيّ هادف: ذلك لأن الأديب المسلم لا يجعل الأدب غاية لذاته، وإنما هو وسيلة إلى غاية، تتلخص هذه الغاية في ترسيخ الإيمان بالله عز وجل في الصدور، وتأسيس القيم الفاضلة في النفوس.

أنه أدب مُلتزم: فهو التزام بالإسلام وقيمه وتصوراته، وتقييدٌ بمبادئه ومثله وغاياته. أنه أدب أصيل: وتتجلى هذه الأصالة في التزام الأديب الإسلامي بالأصيل من خصائص الأمة الإسلامية، والنقي من صفاتها.

⁴⁷ عماد الدين خليل، الأدب الإسلامي وإشكالية العمق التراثي، مجلة رابطة الأدب الإسلامي العالمية.

أنه مستقل بذاته: وذلك حين يتخلّص الأديب الإسلامي من تأثير الأدباء الأفاضل الذين يجذبون إليهم من دونهم جذبا شديدا، ويتحكّمون في رؤيتهم للأشياء، وهذا الاستقلال يتم بالتصميم من جهة، وبتكوين الشخصية الأدبية الإسلامية من جهة أخرى؛ بحيث لا يرى الأديب المسلم إلا بعين الإسلام، ولا يُسمع إلا بأذنه، ولا يُحس إلا بإحساسه.

أنه ثابت وراسخ: فالأدب الإسلامي بسبب كونه يستمد قيمه ومضموناته وتصوّراته من الإسلام الثابت الراسخ، فإنه يحتفظ دائما بشخصيته وجنسيته وروحه وتفكيره وذاكرات ماضيه، وإذا تغيّر فيه شيء على مرّ العصور فلنما تتغيّر أثوابه وأشكاله فحسب.

أنه أخلاقي: بكل ما تحمله هذه الكلمة من دلالات؛ ذلك لأن الالتزام الخلقي عند الأديب الإسلامي كعبرته.

أنه متقن: وذلك لا يتم إلا بتأزر الشكل والمضمون، وعلى هذا فإنه لا يشفع للأدب الرديء أن يكون موضوعه إسلاميا، فكثير من مدائح الرسول صلى الله عليه وسلم مُستبعدة من الأدب الإسلامي؛ وذلك لأن الأدب الذي نرمي إليه ينبغي أن يجمع إلى سمو الغاية سمو الوسيلة.

أنه واعي: فلا بد أن يعي الأديب الإسلامي ذاته المؤمنة، وأن يشعر شعورا عميقا بالمسؤولية التي ألقاها الله على كاهله، وأن يُقدّر خطورة الكلمة وشرفها وقيمتها.⁴⁸

تقدم نظرية الأدب الإسلامي رؤية جديدة للأدب مطلقة من العقيدة الإسلامية وفق رؤية الإسلام للكون والإنسان والحياة مع التزامها بالأصول الفنية للأدب والنقد المتعارف عليها، حيث تتخذ من الأشكال الأدبية ما يتناسب معها، كما أن لها الحق في أن تبتدع لنفسها أشكالاً أدبية تتسجم مع الرؤية الإسلامية. حيث إن "الأدب الإسلامي يصدر عن حياة إسلامية، وتجربة إسلامية، إنه أدب يتسم بالصدق والوضوح، والالتزام بالإسلام في أوسع صوره، وأبعد مراميّه؛ لأنه يصدر عن التصور الإسلامي، المرتبط ارتباطا عضويا بالسلوك والنشاط الإنساني، والعلاقات الإنسانية المختلفة، وكل أعمال الإنسان، كارتباطه بالعقيدة ذاتها، إنه يصور تجربة الإنسان المسلم في الحياة".⁴⁹ وفي ضرورة علاقة النص بكتابه يبينه الكاتب إلى أنه "عندما تتناول صفة الأديب المسلم، نرى أن هويته لا تتحدد إلا من خلال هذه الصفة: "المسلم"، وأنه لا يدخل في إطار الأدب الإسلامي إلا من هذا

⁴⁸ محمد نور الإسلام، الأدب الإسلامي؛ التعريف والنشأة والخصائص، شبكة الألوكة - حضارة الكلمة - أدبنا - دراسات ومقالات نقدية وحوارات أدبية، تاريخ التصفح: 27. 11. 2012. الرابط:

https://www.alukah.net/literature_language/0/47058/

⁴⁹ محمد حسن بريغش: في الأدب الإسلامي المعاصر، ص:

المدخل فقط.. ولكن الأديب المسلم لا يكتسب هذه الصفة إلا إذا كان مؤمناً حقاً، ومسلماً صادقاً، يلتزم شرع الله فكراً وسلوكاً واعتقاداً".⁵⁰

وليس المقصود بالأدب الإسلامي فقط التغني بأمجاد المسلمين وفتوحاتهم وانتصاراتهم والدعاء والتسبيح ومدح الرسول صلى الله عليه وسلم، بل يتعدى ذلك ليشمل جميع نواحي الحياة المعاصرة، وأفاقه لا حدود لها. فهي تشمل جميع القضايا الإنسانية من مشكلات وعلاقات وسلوكيات وروحانيات وانفعالات، شأنه شأن باقي الآداب الأخرى، إلا أنه يتميز عنها بأنه أدب محترم. وبذلك يكون الأدب الإسلامي "كل أدب تخطه يد أديب مسلم ملتزم ولا يخل بالضوابط الشرعية الإسلامية".⁵¹

ومن أهم صفات الأدب الإسلامي وأبرز خصائصه: أنه يحمل في نفسه غاية ومقصداً وليس محض فن، وأنه هادف، وأنه ملتزم بهدي الدين الإسلامي الحنيف ومبادئه وقيمه، وأنه أصيل، وأنه مستقل؛ بحيث لا يرى الأديب المسلم إلا بعين الإسلام، ولا يسمع إلا بأذنه، ولا يحس إلا بإحساسه، ويتميز بالثبات والرسوخ، والأخلاق، والإتقان، والوعي. ومن خصائصه الانطلاق من التصور الإسلامي الصحيح والمفهوم الإسلامي للأدب باعتباره "نتاجاً إنسانياً وصورة من التفاعل بين الإنسان والكون، أو من علاقة الإنسان بأخيه الإنسان، وأحياناً من علاقة الإنسان بربه الخالق المدبر".⁵²

وأما حدوده فإن الأدب الإسلامي لا يقف عند الحدود المعروفة من الأنواع الأدبية مثل الشعر والقصة القصيرة والرواية والمسرحية والمقالة والخطبة والخطبة.. بل يترك الباب مفتوحاً للأنواع الأدبية الجديدة المنبثقة من وجودنا الحضاري والمتعلقة بالطابع العقائدي لأمتنا، أو المستوحاة من الأمم الأخرى على أن تكون مستفجرة من مضمونها الفكري والحضاري الخاص، فالإسلام لا يرفض من الأشكال إلا ما كان مرتبطاً ارتباطاً عضوياً بمضمونه الفكري والعقائدي.

والأدب الإسلامي ينظر إلى النصوص الأدبية التي تحمل وعظاً وإرشاداً بمنظار فني دقيق، فإذا توافر فيها الإبداع الفني صياغة وخيالاً وصدقاً في التجربة فهي أدب جميل، وإن كانت وعظاً، وإذا لم يتوافر لها ذلك الإبداع فهي غير مقبولة فنياً، فلا قيمة للعمل إذا لم يكن وراءه عاطفة قوية منضبطة متدفقة، ومع ذلك فهو عمل له قواعده وفكره وعقلانيته.

⁵⁰ محمد حسن بريغش: في الأدب الإسلامي المعاصر، ص:

⁵¹ محمد عباس عرابي: الأدبية خولة العناني (أم حسان الحلو)؛ نظرات موضوعية وفنية في كتابتها الأدبية. مجلة رابطة الأدب الإسلامي العالمية، ع: 21، س: 2012.

⁵² محمد حسن بريغش، في الأدب الإسلامي المعاصر ص: 74.

والكلمة الجميلة المعبرة مؤثرة، لذلك نجد أن المجتمعات البشرية تتناقل حكم الحكماء وأدب الأدباء وأشعار الشعراء، وتشغف به آذانهم وتتمايل أرواحهم لسماعه، من هنا جاءت أهمية الصلاة على رسول الله ضمن الأدب الإسلامي، حيث إن الله لا يحب قول السوء، ويأمر عباده بأن يقولوا التي هي أحسن، وينهى عن لهو الحديث، ويثيب على القول الطيب والكلمة السديدة، وأنه لا يصعد إليه إلا الكلم الطيب. وإذا فثمة تلازم بين الكلمة الطيبة والإبداع، وحيثما كانت العبارة الجميلة الأنيقة يكون هناك الأدب الإسلامي، والكلمة مادة الفن المقروء، والفن ضرورة إنسانية والنزوع إليه فطري، والاستجابة له طوعية، وأثره واضح في الحديث: "إن من البيان لسحرا". هذه الكلمة لكي يجب أن تكون مؤثرة لابد أن تحمل متعة البيان، وصواب المعنى، وحكمة الناصح الأمين.

وقد حمل الأدب منذ القدم وعلى مر العصور نصوصا تزخر بتجارب حيوية عميقة تختزن خبرات انتهى إليها صاحبها بعد معاناة غير قليلة، وقدمها في صياغة جميلة نستمتع بها ونستفيد مما تختزنه، وتزداد المتعة والفائدة عندما ترتبط تلك التجارب والخبرات برؤى إيمانية تنهل من معين الهدي الإلهي، وما زالت كذلك حتى يومنا هذا.⁵³

والنماذج الأدبية التي نراها في هذا الإطار تتميز بمستوى فني عالٍ جدا، بما فيها من قوة البلاغة وقوة التأثير أيضا، لأنها كتبت من خلال أرواح صافية، وعزيمة قوية تجلت بالإيمان الخالص، كذلك من الناحية الفنية سنجد أن هذا النوع من الأدب استفاد من المنجز البلاغي العربي كثيرا وطوّعه ليوافق الخطاب الأدبي، خاصة البعد الرمزي بما فيه من اختزال وتكثيف، مما يتيح فرصة أكبر لاتساع الدلالة، هذا النوع يعبر عن الإنسان وقضايا المعاصرة، ويرتبط بصيغ جمالية، فالإبداع إبداع وإن تغيرت صورته وأشكاله.

ومن أهمية الصلاة على رسول الله جعل الناس يطلقون على الخطبة التي ليس فيها صلاة خطبة شوهاء أو بترء، من أجل ذلك أصبح التحميد سنة في كل خطبة، حتى الخطبة السياسية، وكانوا يسمون كل خطبة تخلو منه بترء، كما كانوا يسمون كل خطبة تخلو من اقتباس آي القرآن الكريم والصلاة على الرسول شوهاء.⁵⁴

والصلوات على رسول الله صلى الله عليه وسلم تحتل مكانة واسعة ولها أهمية كبيرة في الثقافة العربية والأدب الإسلامي، هذه الصلوات تكون مشحونة بمشاعر إيمانية، يفجرها قائلها من أعماقه ليعبر بها عن الحب العميق لرسول الله صلى الله عليه وسلم، فهي تقال بصدق المشاعر التي صفت من الأغراض الدنيوية، واكتست رداء الصدق؛ حيث كان حب

⁵³ عبد الباسط بدر، الأدب والقضايا الاجتماعية، مجلة رابطة الأدب الإسلامي العالمية، ع: 21، ص: 2012.

⁵⁴ البيان والتبيين، ج: 2، ص: 6.

رسول الله صلى الله عليه وسلم هو الدافع إليها، وحيث إن حب النبي صلى الله عليه وسلم هو الدافع إليها، ولا يشوبها غرض دنيوي، فاختلفت بذلك عن غيرها من المدائح التي كانت الأغراض الدنيوية دافعها الأول وكانت تُنظم لفائدة الحكام أو أصحاب الأموال، بل الوازع إلى ذلك التعبد بالذكر فضلا عن حب النبي، كما أنها تتسم بالمحبة والإخلاص الممزوج بالعاطفة، وكما هو معلوم فلا يؤمن المسلم إيمانا كاملا حتى يكون الله ورسوله أحب إليه مما سواه، فهذا منطلقهم وعليه متكوهم، كل هذا مع إظهار المحبة والتوقير والمهابة.

خاتمة

وختاما لا ندعي الكمال لهذا البحث، كما لا ندعي الإحاطة بكافة جوانبه وبكامل موضوعاته، بل يبقى فقط إسهاما متواضعا من ضمن الإسهامات التي قبله والتي تليه في المستقبل، ونرجو أن نكون قد حققنا جزءا من الهدف الذي كنا نصبوا إليه؛ وهو المساهمة ببضعة خطوط في رسم معالم الصورة الحقيقية والكاملة لهذا النوع من الأدب. وقد بين البحث ما يلي:

- بين البحث فضل الصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم وثمراتها وفوائدها انطلاقا من الآيات القرآنية والأحاديث النبوية الشريفة.
- تعتبر الصلاة على رسول الله صلى الله عليه وسلم نثرا مميزا كُتِبَ بلغة رصينة وأسلوب جميل. كما تتميز صيغ الصلوات على النبي صلى الله عليه وسلم برشاقة ألفاظها وضخامة معانيها وبلاغة تراكيبها وفصاحة أساليبها.
- اهتمت كثير من المؤلفات الأدبية وغيرها بنصوص الصلاة على النبي.
- تحتل صيغ الصلوات على رسول الله صلى الله عليه وسلم مكانة عالية في كل من الأدبين العربي والإسلامي، حيث تتميز اللغة الصوفية بالثراء والغنى في أسلوبها وتركيبها.
- تطورت صيغ الصلوات حسب العصور؛ ففي العصر الأول كان يغلب عليها الاختصار والاختصار، وكانت خالية من التنميق، أما في العصور المتأخرة فقد كان يغلب عليها الإطناب والإسهاب.

Ahlak Eğitiminde Ailenin Rolü

 DİLEK DUMANGÖZ^a

Öz: Aile biyolojik, sosyolojik, ekonomik açıdan bireyleri birlikte tutan bir kurumdur. Kültür birikiminin sağlandığı, kuşaklar arası aktarımın yapıldığı yer aile kurumudur. Aile sevgi ve güven ortamının oluşturulduğu yerdir. Sevgi ve güven ortamını oluşturma yolu eğitimden geçer. Çocuk eğitimi, çocuk doğduğundan itibaren ailede başlar, sonra okul, çevre faktörleri devreye girer. Aile çocuğun gelişiminin her safhasında mihenk taşı olmuştur. Ahlak eğitimi ise çocuğun güzel ve uyumlu davranması, değerlere önem verip hayatında uygulaması açısından son derece önemlidir. Çocuktaki “iyi” kavramının yapılanması için ahlak eğitimi gereklidir. Öğrenme süreci ilk ailede başladığı için ahlak eğitimi de ilk ailede başlar. Bu makalemizde “ahlak” kavramının ne olduğundan, ailede ahlak eğitiminin öneminden ve ailede ahlak eğitiminin ilkelerinden bahsedeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Ahlak, eğitim, değerler, aile, ahlak eğitimi, çocuk.

^a Ankara Hacı Bayram veli Üniversitesi, LEE, Felsefe ve Din Bilimleri Programı
dumangoz.dilek@hbv.edu.tr

The Role of the Family in Moral Education

Abstract: The family is an institution that keeps individuals together biologically, sociologically and economically. On the other hand, the place where cultural accumulation is ensured and intergenerational transfer is made is the family institution. Family is the place where love and trust are created. The way to do this is through education. Child education starts in the family from the moment the child is born, then school and environmental factors come into play. The family has been the basis of every stage of the child's development. Moral education is extremely important in terms of the child behaving beautifully and harmoniously. The child gives importance to values them in his life. Moral education is necessary for doing good. Since the learning process begins in the first family, moral education also begins in the first family. In this article, we will talk about what the concept of "morality" is, the importance of moral education in the family and how it should be.

Keywords: Morality, education, values, family, moral education, child.

Giriş

Ahlak, davranış kuralları ve bu kuralları inceleyen bilimdir.¹ Terim olarak ahlak; bir grup davranışları ve onu inceleyen bilim dalı olmak üzere üç farklı şekilde kullanılmaktadır: İslam ahlakı, meslek ahlakı, ahlak felsefesi.² Ahlak iyi olanı güzel olanı belirleyen bir kavramdır. Psikolojik açıdan ahlak kişinin davranışlarına yön ve şekil veren, inançları, tutumları, huyları bunların sonucunda ortaya çıkan, kişinin iyi veya kötü olarak nitelendirilebilecek davranışlarının bütünüdür. ifade eder.³ Gazalinin yaptığı tanım da önemlidir. Ona göre ahlak öyle bir melekedir ki, insan onun sayesinde birtakım davranışları düşünmeksizin yapar.⁴

Ahlak ve ahlak kavramı sosyolojik açıdan toplumdan topluma farklılık gösterir. Ahlak kişiden kişiye farklılık gösterdiği gibi, tarihte döneme göre de değişmiştir. Aile, ahlak eğitiminde önemli rol oynamaktadır. Aile ahlaki eğitimin başladığı ilk yerdir. Bu sebeple aile kurumunu iyi tanımak, tanımlamak gereklidir. Sağlam bir aile yapısının kurulması, ailede ahlaki kavramların öğretilmesi ve yaşatılması bakımından önemlidir. Ailenin çocuğa yaklaşımında bazı ilkeler benimsemesi gerekir. Bu ilkelere uymak çocuğun psikososyal gelişimi için önemlidir. İkelere uymaksızın, gelişmiş güzel yapılan davranışlar çocukta tutarsızlığa yol açabilir. Bu nedenle çocuk eğitimi adım adım takip edip, önemsemek ana-babaların birincil vazifesidir.

1. Aile Kurumu

Aile kurumunun görevinden biriside insanın eğitimidir. İnsan tabiatı gereği diğer canlılardan zor bir yetiştirme sürecinden geçmektedir. Bu yetiştirme sürecinde biyolojik ihtiyaçlar aile tarafından karşılandığı gibi, insanın sosyal ve kültürel ortama uyum sağlaması ilk olarak ailede gerçekleşmektedir. Yaşadığı toplumda değerlerin bir kısmını öğrenmesi ve uygulaması yine ailede gerçekleşmekte-

¹ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 1974.

² Recep Kılıç, *Ahlakın Dini Temelleri*, TDV yay., Ankara 2016, s. 4

³ Mehmet Zeki Aydın, *Ailede Ahlak Eğitimi*, C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sivas, 2003, Cilt 7 s. 126

⁴ Gazzali, *İhyau Ulumiddin, Rub-ul İbadat*, Denizli, 2004, c:3, s. 195

dir. Aile konusunda yapılan çalışmaların genel kabulü, çocuğun ruh sağlığının iyi yetişmesi için en uygun ortamın aile olduğudur.⁵

Gün geçtikçe Dünya'nın daha çok ilgi alanına giren aile olgusu, bir taraftan çocukların şahsiyet inşasını kurmakta, diğer taraftan güvenli bir gelecek zemini oluşturmaya çalışmaktadır. Bu hedefi gerçekleştirmek için aile içi eğitiminin önemini vurgulamak gerekir. Bunun için her evin bir kütüphanesi olmalı, evin her bireyi -çocuklar başta olmak üzere- o kütüphaneden yararlanıp bilgi birikimini paylaşmalıdır. Çünkü sağlıklı ailelerden sağlıklı toplumlar doğar. Sağlıklı bir toplum oluşumu ise kitapsız ve kütüphanesiz düşünülemez.⁶

Duygusal toplumsal etkileşimin güçlü olduğu aile ortamında yeterli güven, sevgi ve sevecenlik içinde büyüyen çocuklar, gelişimleri için gerekli deneyimleri elde edebilirler. Aile içinde yeterli güven duygusu ve dayanışma varsa aile dışında gerçekleşen olumsuz olaylar çocuğu pek etkilemez. Güven duygusunun baskın olduğu aile çocuğu dış dünyanın neden olduğu baskılardan ve ortamlardan koruyacak bir liman oluşturur.⁷

Aile, ahlaki kuralların öğrenildiği, değerlerin uygulanmaya başlandığı ilk yerdir. Anne baba bu konuda çocuğuna rol modeldir. Çocuk anne ve babasını gözlemlemek suretiyle öğrenmektedir. Anne- baba ilgisinden yoksun olan çocuklar sosyal yaşamlarında tutarsız davranışlar gösterebilmektedir. Özellikle çocuktaki kişilik oluşumunun önemli bir aşaması olan 5-6 yaşın sonuna kadarki dönem ayrı bir önem arz etmektedir. Çünkü bu dönem çocuğun nesneleri fark etmeye başladığı süreçtir. Bu süreçte ebeveyne önemli görevler düşmektedir. Kendisine özgüveni olan, çevresiyle uyumlu, sorumluluğunu bilen, pozitif benlik algısına sahip bireyler yetiştirmek yine ailenin görevidir.⁸

⁵ İbrahim Turan, *Ahlâk-ı Alâî'de Aile Ahlâkı*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 8, Sayı 2, Aralık 2015, s. 436

⁶ Musa Çetin, *Nebevî Yaklaşımıyla Aile İçi Eğitimde Temel Kavramlar*, Uluslararası Aile İçi Eğitim Çalıştayı, İğdır Üniv. İlahiyat Fak. İğdır/2016, s. 265

⁷ Doğan Cüceloğlu, *İçimizdeki Çocuk*, İstanbul, 1993, s. 53

⁸ Çetin, *Nebevî Yaklaşımıyla Aile İçi Eğitimde Temel Kavramlar*, s. 266

2. Ahlak Eğitimi

Ahlak eğitimi nedir? Ailede ahlak eğitimi nasıl olmalıdır? Ahlak eğitimi; eğitimden daha dar kapsamlı bir olgudur. Ahlakın eğitim ile ortak noktası, insan düşünce, duygu ve davranışlardır. İyi ve kötü kavramları konusunda eğitim ve ahlak bir araya gelir. Ahlakın konusu doğru davranışları uygulamak için doğru değerleri sağlamaktır. Eğitim bir bina ise, ahlak onun tuğlalarıdır. ⁹ Ahlak eğitiminin esaslarını esasında ahlak kurallarını öğretmek oluşturmaktadır. Ahlak eğitimi, insanı kötü davranış ve alışkanlıklardan korumayı ve kurtarmayı, devamında iyi davranışları öğretip onun devamını sağlamayı amaçlamaktadır.

Çocuklara ahlaki değerler konusunda doğru bilgiler verilmeli, sağlam kanaatler oluşturulmalıdır. Ahlak eğitimi çocuğun zekâsına, kalbine, aklına hitap etmeli; amacı iyiliği öğrenmeyi sevdirmek, istetmek olmalıdır. Çocuğun duyarlılığını bu yöne yönlendirmeye çalışmalı, çocukla aynı frekansa girilmelidir. Çocuk heyecanlı olduğu zaman aklını aydınlatmak da kolaylaşır. Bu sayede ahlak eğitimi irade eğitimi üzerinde de etki yapabilir. ¹⁰

Ahlak eğitiminin amacı kişinin ahlaki bir kişilik geliştirmesini sağlamasıdır. Bir kişinin ahlaki kurallarla donanması, ailenin, toplumun, sosyal çevrenin, bir milletin donanması demektir. Bu da sosyal düzen açısından son derece sistemli bir yapının oluşmasına katkı sağlayacaktır. Ahlak gelişimi bu açıdan son derece önemlidir.

Ahlak eğitimi öncelikle anne babaların kontrolünde gerçekleşmektedir. Ahlak melekelerinin rahat ve kolay ortaya çıkması ailenin etkisi ile şekillenecektir. Aile çocuğu doğuştan getirdiği bu yetileri beslemeli, çocuğunu engellememeli, ona yeteneklerini geliştirebilmesi için yardımcı olmalıdır. Bu yüzden de aileler, ahlaki kurallar noktasında önce kendilerini geliştirmeli sonra çocuğuna faydalı olmaya çalışmalıdır. ¹¹

⁹ Bayraktar Bayraklı, *İslam'da Eğitim*, MÜ İfav Yay., İstanbul, 1989, s. 33-39.

¹⁰ Aydın, *Ailede Ahlak Eğitimi*, s. 127

¹¹ Seval Çakır, "Bir Kurum Olarak Ailenin Din Eğitimi İşlevi", Yüksek Lisans Tezi, Eylül 2019, s. 121

3. Çocuk ve Ahlak Eğitiminde Aile'nin Rolü

Terim anlamı ile aile; birbirine evlilik bağı ile bağlı ya da aynı soydan gelen bireylerin tümüdür. Eğitim en iyi ailede gerçekleşir. Öğrenilen ahlak ve değerler kavramı gelecek nesillere ailede aktarılır. Birey ilk ahlaki tutumları ailesinde öğrenir. Eğer çocuğun temel ruhi ihtiyaçları karşılanırsa eğitimi o derece kolaylaşır. Bunlar sevgi, disiplin ve özgürlüktür. Bu üç ihtiyaç birbirine sıkı sıkıya bağlı olarak birlikte karşılanır. Bebeklikte daha çok sevgi ihtiyacı karşılanır. Büyüdükçe özgürlük ve disiplin ihtiyacı doğar. Özellikle anne sevgisi çok önemlidir. Anne sevgisinden mahrum büyüyen çocuk ileride tutarsız davranışlar sergileyebilir. Yetiştirme yurtlarında yapılan araştırmalar bunu açıkça göstermektedir. Çocuk sevgiyi aileden öğrenmektedir.¹²

Çocuk eğitiminde karakter ve şahsiyetin göz önünde bulundurulması elzemdir. Bu nedenle çocuğun duygu durumu, karakteri göz önünde bulundurulmadan yapılan eğitim beklenen etkiyi göstermeyecektir. Ahlak eğitimi verecek ebeveyn ya da eğitimciler, çocuğun bulunduğu eğitim basamağını, hazır bulunurluğunu keşfetmeli, karakteristik bir eğitim metodu benimsemelidir.¹³

Bir eğitim kurumu olarak ailenin ilk görevi ailenin sosyalleşmesini sağlamaktır. Aile içinde ebeveynlerin çocuğa karşı tutumu onun ilk çocukluk döneminde karakter oluşumunda önemli etkileri olacaktır. Aile ilgi ve sevgi ortamında verdiği ahlak eğitimi ile çocuğu sosyal zamanlarına hazırlamaktadır. Özellikle anne babanın birbirine olan tutumu, çocuğun iletişim ahlakı açısından örneği olmaktadır.¹⁴

Kınalızade Ali Efendi'nin Ahlak-ı Ali'sinde 16. yy'da Osmanlı'daki aile hayatından bahsetmekte, aile içinde muntazam bir iş bölümü olduğundan, herkesin üzerine düşeni yaptığından bahsetmektedir. Büyük aile halinde yaşanıldığından, çocuğun eğitiminden anne ve büyükanne sorumlu idi. Bu nedenle annenin eği-

¹² Aydın, *Ailede Ahlak Eğitimi*, s. 129

¹³ Süleyman Gümrükçüoğlu, *Çocuğun Din Eğitiminde Ailenin Rolü*, Mayıs 2017, s. 5

¹⁴ Turan, *Ahlâk-ı Alâî'de Aile Ahlâkı*, s. 429

timi çok önemliydi. Annenin bilgisi ölçüsünde çocuk az ya da bir şeyler öğrenirdi. Çocuğun ahlak eğitiminde aile olduğu kadar toplumda önemliydi. Toplum tarafından desteklenirdi. Çocuğun başarısı ailenin olduğu kadar toplumun da idi. Dolayısıyla çocuk aile ile birlikte toplumun ağırlığını üzerinde hissedirdi. Toplum bir kontrol mekanizması olarak görülürdü.¹⁵

Aile içinde yetişmek bireylerin üzerinde sosyal, psikogenetik, sosyolojik, kültürel yönden etkiler yapar. Psikogenetik kavramından; ailenin kalıtsal bilgisi ile, aile içi davranış, iletişim, tutumun birleşip kişiye bir yön bulması anlaşılmalıdır. Psikogenetik özellikler kapsamına, çocuğun içe veya dışa dönük olması, sosyal veya çekinik, iyimser veya karamsar, bencil veya cömert, kendine güven duyması veya girmemesi girer. Bunlar çocuğun doğduğu günden başlayarak anne, babası ve kardeşleri ile etkileşiminin sonucundan meydana gelir. Çocuğun ahlak eğitiminde en uygun zaman doğduğu andan itibaren olan zaman dilimidir. Sonradan başlanılan ahlak eğitimi hem etkili olmayabilir, hem de çocuğun kötü alışkanlıkları ile uğraşmak zorunda kalınabilir. Bu çocuğun anne babasına karşı öfke ve dargınlığa sebep olan durumlardandır. Kötü alışkanlık ya da davranışlara müdahale hemen o anda olmalıdır. Geçer diye beklemek kişiyi yanıltabilir ve o davranış çocuğun hayatına yerleşebilir. En iyi yapılan eğitim zamanında verilmiş eğitimidir.¹⁶

4. Ailede Ahlak Eğitiminde Yöntemler ve İlkeler

4.1. Çocuklar gelişim Özelliklerine göre eğitilmelidir

Çocukluk döneminin her safhası farklıdır ve farklı duyumlar ve tecrübeler gerektirir. Anne ve babanın kendi tutumunu ona göre belirlemesi gerekir. Bu verilen ahlak eğitimini başarılı kılacaktır. Bu durumu bilmeyen anne ve baba gelişim döneminde çocuğun bazı hareketlerini ahlaksızlık olarak nitelemesine ve çocuğu suçlamasına neden olabilmektedir. Bu davranışların gelişim çağına

¹⁵ Turan, *Ahlâk-ı Alâî'de Aile Ahlâkı*, s. 441

¹⁶ Neriman Girişken, *Çocuk Eğitiminde Ailenin Etkisi*, Atatürk Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, s. 146

özgü davranışlar olduğu bilinmesi gerekir.¹⁷

Çocuk eğitiminde ailenin etkisi çocuğun karakteri ve yaşı ile orantılıdır. Küçük yaşlarda ailenin etkisi daha yoğun iken, büyüdükçe dış çevre ve okul etkili olmaktadır. Okul öncesi çocukların dili daha çok oyun iken yaş ilerledikçe duygusal bağ kurarak iletişime geçmek daha faydalı olacaktır. Oyun içinde verilen mesaj çocuğa iletilmekte, çocuk dikkatini daha iyi vermektedir. Çocukla aynı dili konuşmak ahlak eğitiminde de çok etkilidir. Ergenlik döneminde biraz daha duygusal yoğunluk fazla olmakla birlikte çocuğu anlamak iletişimi kolaylaştırmaktadır.¹⁸

4.2. Dengeli Bir Disiplin Sahibi Olunmalıdır

Eğitimde disiplin önemlidir. Özellikle ilk çocukluk döneminde, disiplin kazanmak daha önemlidir. Disiplin ne kadar kulağa hoş gelmesede çocuğun ihtiyacının olduğu bir olgudur. Disiplin kişinin yapmak istedikleri ile çevrenin istekleri arasında denge kurma gereğinden kaynaklanır.¹⁹ Disiplinin amacı çocuğa sınırlar içinde daha geniş özgürlük vermek, çocuğun benlik saygısını yitirmeden kendi kendini denetleme yeteneği kazandırmaktır. Çocuğa disiplin kazandırmamak bilmeden başkasına zarar vermeyle ya da kendisine zarar vermeyle sonuçlanabilir. Disiplin bir diğer deyişle çocuğu kendisine ve başkasını verebileceği zararlardan korur.²⁰ Dengeli disiplin ahlak eğitimi açısından önemlidir. Anne ve baba çocuğu korkutacak derecede sert ve düşmanca davranmadığı gibi aşırı özgür bırakıp kural tanımayan bir birey olacak şekilde kendi haline bırakmamalıdır. Bu sayede çocuk hem kendi çizgisini hem de başkasının sınırlarını daha iyi belirler ve dengeli bir iç huzura kavuşur.

4.3. Ödül ve Ceza Yerinde Kullanılmalıdır

Genel olarak ödül bir davranışı pekiştirmek ya da tekrarlatmak için kullanılırken, ceza; yanlış bir davranışı önlemek, disipline

---

¹⁷ Aydın, *Ailede ahlak Eğitimi*, s. 132

¹⁸ Çakır, *Bir Kurum Olarak Ailenin Din Eğitimi İşlevi*, s. 130

¹⁹ Hayati Hökelekli, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, Dem Yayınları, İstanbul, 2018, s. 191

²⁰ Aydın, *Ailede Ahlak Eğitimi*, s. 132

etmek için kullanılır. Ödül konusunu çoğu eğitimciler desteklerken, ceza konusunda değişik görüşler vardır. Desteklemeyen taraf cezanın çocuğa vereceği zararı konu edinmektedir. Ödül teşvik edicidir. Çocuğu güzel davranışları yapması ve tekrarlaması bakımından itici kuvvet olabilir. Fakat dikkat edilmesi gereken bir konu, ödülün çocuk için amaç haline gelmemesidir. Günlük işler için ödül vermek çocuğun ödüle olan ilgisini azaltabilir. Ödülün daha önceden vaat edilmesi uygun değildir. Çocuğu beklenti içine sokabilir. Ödül yapılan işin amacı değil, gerçekleştirilen bir olayın hoş bir karşılığıdır. Ödül maddi olabileceği gibi manevi de olabilir. Özellikle küçük yaştaki çocuğa maddi ödüller vermek daha caziptir. Ödül amaca dönüşürse çocuk ödül verilmediği zaman öfkelebilir. Bu nedenle çok dikkat edilmelidir. Yaş arttıkça ödüller manevi olabilir. Böylelikle çocuğun duygu durumunu beslenir ve iyi karşılıklar verebilir. Ödülün veriliş aralıkları ve zamanı önemlidir. Ödül ahlaki kazanımlar için fayda sağlayabilir fakat sık verilirse şımartılan çocuk için zarara bile dönüşebilir.²¹

Ceza ise; suç, kusur, yanlış yapan kişiye yaptırım uygulamaktır. Cezanın asıl kaynağı insandaki korku psikolojisidir. İnsanın tehlike karşısında enerjisinin arttığı, kişiyi uyanık tuttuğu bir gerçektir. Bu nedenle ceza caydırıcı olabilir. Etkili ceza yöntemlerinden biri de mahrum bırakmaktır. Bu sevgi, merhamet ya da manevi herhangi bir duygu olabileceği gibi maddi bir şey de olabilir. Mahrum bırakma yöntemi çoğu eğitimcilerin desteklediği bir yöntemdir.²²

4.4. Çocuğa İyi Örnek Model Olunmalıdır

Çocuğun eğitimi doğduğu andan itibaren çevresindeki kişileri gözlemlemesi, öğrenmesi, model alıp büyüyünce uygulamasından geçmektedir. Model alınan kişilerle oluşan duygusal bağlılık çok önemlidir. Bu ahlak eğitiminde çocuğa etki açısından önemlidir. Çocuk için en iyi duygusal tecrübeler sevdiği kişiler arasındaki duygusal bağa bağlıdır. Çocuğun bu ilk ilişkileri ona duygusal

²¹ Aydın, *Ailede Ahlak Eğitimi*, s. 134

²² Aydın, *Ailede Ahlak Eğitimi*, s. 136

desteği sağlayan anne, baba ve diğer kişilerce gerçekleşmektedir.²³

Anne ve babalar çocuğa rol model olduklarının bilincinde olmalı, davranışlarına ona göre dikkat etmelidir. Çocuklar çoğu şeyi gözlem yoluyla öğrenirler. Bu nedenle ebeveynlerin ne söylediklerinden ziyade yaptıkları daha önem arz etmektedir. ocuk içten gelen bir istekle kabul ettiği otoriteye benzemek ister. Bu nedenle ebeveynini taklit etmek onun için kaçınılmazdır. ocuk sadece davranışları ile değil, tüm değer kavramları ile büyüklerine benzemeye çalışır. Ahlak kavramını vermek isteyen bir ebeveyn ahlaklı davranmak zorundadır.²⁴

4.5. Aile Bireyleri Birlikte Hareket Etmelidir

Aile insan ilişkilerinin sergilendiği bir sahnedir. ocuk etrafında olan biten olayları ve insan ilişkilerini dikkatle izler ve çıkarımlarda bulunur. Anne ve babanın birlikte hareket etmesi çocuğun yönünü daha kolay bulmasını sağlar. Anne ve babanın aynı ahlak anlayışına, değer kavramına sahip olması önemlidir. Bu sayede birliktelik sağlanır. Davranış birlikteliği eğitimde sonuç almanın temel şartıdır. Uyumlu ilişkiler içinde ocuk olgunlaşır, daha sağlam kimlik kazanır. Sevildike güven duygusu pekişir. Desteklendike z saygısı artar. ocuk anne baba arasında uyumu gözlemler, ileride ilişkileri bu bina üzerine kurulur.²⁵

4.6. İyi Arkadaş Edinmesi Sağlanmalıdır

Arkadaş çevresinden dolayı anne baba çocuğunu takip etmeli, kiminle arkadaşlık ettiğini bilmeli, sık sık uyarılarda bulunmalıdır. Çocuğun edindiği arkadaşına açıkça müdahale etmemeli, ancak dostane yol göstermelidir. Arkadaşlarının iyi taraflarını vmeli, kötü taraflarını çocuğa buldurmalıdır. Anne baba çocuğunun arkadaş çevresini iyi tanımalıdır. Olumsuz durumlarda nasıl baş edeceğine dair rehberlik etmeli, gerekirse müdahale etmelidir.²⁶

---

²³ Bayraklı, *İslam'da Eğitim*, s. 133

²⁴ Aydın, *Ailede Ahlak Eğitimi*, s. 140

²⁵ Aydın, *Ailede Ahlak Eğitimi*, s. 151

²⁶ Nuray Senemoğlu & Güzin Subaşı Kur, *Eğitim Psikolojisi*, MEB, Ankara 2001, s. 67

4.7. Çocuğun İradesi Güçlendirilmelidir

İrade insanların davranışlarını kontrol etme gücüdür. İrade ile yaptığımız davranışlar içgüdü ile yaptığımız davranışlardan farklıdır. İrade ile yaptığımız davranışları isteyerek yaparız. Yapacağımız hareketin sonunu düşünürüz. Sonuçta ortaya çıkacak faydaları gözümüzün önüne getiririz. Yine sonucunda bir karşılaştırma yaparız. Bütün bunları akli melekelerimizle yaparız. Aklımızı kullanmayla irademizi ortaya koyarız. Bütün bunlar iç kontrol mekanizması ile gerçekleşir. İşte bu iç kontrol mekanizmasını çocuğa öğretmek gerekir. İrade uygulama alanı bulunca kuvvetlenir. Hayatlarında sürekli başkaları tarafından yönlendirilen çocuklar, kendi iradelerini kullanmadıkları için iradeleri zayıf kalır. Bu nedenle çocuğa iradesini kuvvetlendirmesi için sürekli uygulama alanı açmak gerekir. Fakat bu serbestide sınırlar yine yerini bulmalıdır. Aşırı serbest ortam iradeye zarar verir. Zaman zaman kendilerinin karar verip sonucunu görmeleri kendileri üzerinde bir irade eğitimi yapmalarını sağlayacaktır. ²⁷

4.8. Vicdan ve Özdenetim Kazandırılmalıdır

Ahlak eğitiminin amacı vicdan kazandırmaktır. Vicdanlı bir çocuk her zaman ahlaki davranışları göz önünde bulundurur. Vicdan hiçbir denetimin olmadığı yerde bile çocuğun doğru davranmasını sağlar. Vicdanı geliştirmek için hem akli hem de ahlaki davranışları bir arada kullanma yetisi geliştirilmelidir. Çocuğun ahlak eğilimi geliştirilip yönlendirilmelidir. Çocuğun hâkimi kendisi olmalıdır. Bir iç denetim ile ne doğru ne yanlış bilebilmelidir. Çocuğun vicdanı güçlendirilmeli bunun için özdenetim kazandırılmalıdır. Özdenetim eğitiminde birinci yaklaşım ona ne yapıp yapmayacağını anlatmak, yol göstermektir. Özdenetim oluşturmak için çocuğa kuralların nedeni anlatılmalıdır. ²⁸

Sonuç

Ahlak kavramı, aslında hepimizin az çok bildiği fakat tam olarak anlamını idrak edemediğimiz bir kavram olarak karşımıza

²⁷ Aydın, *Ailede Ahlak Eğitimi* s. 148

²⁸ Aydın, *Ailede Ahlak Eğitimi* s.149

çkar. Az çok, iynin, doğrunun, güzelin ne olduğunu bilip uygulayır. Ahlak kavramını duyduğumuzda daha çok teknik bir kavram olarak anlarız. Fakat “ahlaki okur yazarlık” geliştikçe, sergilenen ahlaklı davranışın sayısı artacaktır.

Ahlak kavramı iynin ve kötünün ayırt edilmesidir. Ahlaklı çocuk yetiştirmek her bireyin ebeveynin hayalidir. Bunun için uygulamalar yapılmakta, teknikler geliştirilmektedir. Bu teknikler çoğunlukla batı kaynaklı olmak üzere İslami kaynaklarda olabilmektedir. Bu konuda Kınalızade Ali Efendi önemli bir çalışma yapmıştır. *Ahlaki Alâ-i’yi* 16. yüzyıl Osmanlı döneminin aile hayatını geleceğe ışık tutacak biçimde anlatmıştır. Bu eserde görüyoruz ki Osmanlı döneminde çocuk eğitimi yalnızca anne babanın değil aynı zamanda aile büyüklerinin de görevidir. Özellikle anne ve büyükanenin eğitimi olması çocuğun eğitimi açısından çok önemlidir. Günümüzde büyük aile kavramı yok olmuş çocuğun eğitimi yalnızca anne ve babaya kalmıştır.

Makalemizde de belirttiğimiz gibi eğitim çok geniş bir kavramdır. Ahlak eğitimi eğitim konusunun yan bir koludur. Ahlak eğitimi konusunda Türkiye’de yaygın araştırmalar yapılmış özellikle Mehmet Zeki Aydın bu konuyu ayrıntılı incelemiştir. Kendisinden alıntı yaptığımız gibi ahlak konusunda çokça ilkeler geliştirmiştir. Öz denetimin geliştirilmesi konusuna çokça vurgu yapmış, öz denetimi gelişmiş çocuğun ahlak kavramını daha iyi anlayacağını belirtmiştir. Öz denetim çocukta nasıl geliştirilir, bunu açıklamış çocuğa kuralların nedenlerini anlatarak çocukta oto kontrolün sağlanmasını amaçlamıştır.

Ahlak eğitiminde anne babanın çocuğa iyi rol model olması için ahlaki kurallara önce kendilerinin uyuması ve özümsemesi gerekmektedir. Çocuğun taklit yöntemi ile her şeyi gözlemlediği özellikle anne babasının bazı davranışlarını gözlemleyerek öğrendiği açıktır. Bu nedenle çocuğa ahlaki ilkeleri öğretirken ya da çocuğa bazı ahlaki telkinlerde bulunurken ilk başta çocuğa iyi örnek olmak gerekir.

Çocuğun arkadaş çevresini de denetlemek kiminle arkadaşlık

yapacağı konusunda bilgi sahibi olmak gerekir. Kötü arkadaşla sahip ise bile bunu kendisinin fark etmesi için çocuğa yol göstermek gerekir. Çocuğa, anne-baba çok da müdahale ettiğini belli etmeden çocuğun arkadaş çevresini kontrol edebilir. Arkadaş çevresine direk bir müdahale çocuğun tepkisine yol açabilir.

Makalemizde çocuğun sevgi ve güven ortamında büyümesi gerektiğinden bahsetmiştik. Özellikle çocuğun gelecekteki davranışlarını belirleyen şey anne ve babanın arasındaki iletişim ve ilişkidir. Çocuk anne ve babanın birbirine olan tutumundan başkalarıyla nasıl davranacağını öğrenir. Güven ortamında büyümeyen çocuklar ileride tutarsız davranışlar sergileyebilir. Bu nedenle çocuk eğitiminde anne baba birliği çok önemlidir. Anne baba arasındaki uyum ve birlik çocuğun tutarlı davranışları açısından önemlidir.

Çocukta iç denetimin sağlanması vicdanın gelişmesini sağlar. Çocukta vicdan gelişimi bir iç denetimin gelişmesini sağlar. Çocukta iç denetimin ve vicdanı gelişimi demek çocuğun ahlaki davranışlarını dış kontrol olmadan kendi içinden gelerek yerine getirmesi anlamına gelir. Vicdan olgusunu geliştirmiş çocuk dışarıda hiç bir ödül ceza ya da müdahale olmaksızın ahlaki davranışları kendiliğinden gerçekleştirir. Bu nedenle Çocukta vicdan ve özdenetimin geliştirilmesi çok önemlidir.

Ahlak eğitiminin temeli aileye dayanmaktadır. Ailede meydana gelen ve gerçekleştirilen her türlü olumlu-olumsuz davranış çocuğa bir yatırımdır. Bunun yanında ahlaki konularda telkin vermek, yol göstermek de çok önemlidir. Özellikle ilk çocukluk döneminde ahlaki eğitiminin tamamını aile oluşturmaktadır. Çocuk okul çağına başladığı zaman çevre ile iletişime geçmeye başladığında aileden aldığı ahlak terbiyesi ona yol gösterici olacaktır. Hayatta uyumlu çocuk ailede güven ortamı sağlamış çocuktur.

Makalemizde belirtmememize rağmen günümüzde çocukların çok muhatap olduğu sosyal medya çocukların ahlakı üzerinde ciddi etkileri bulunmaktadır. Sosyal medya üzerinden çok da örnek teşkil etmeyen karakterlerle karşı karşıya gelmektedirler. Kitle

iletişim araçlarını çocuğa tamamiyle yasaklamanın doğru olmayacağı bir gerçektir. Fakat bunların kontrollü kullanımı çocuğa öğretilmelidir. İlk çocukluk döneminde çocuk sosyal medyayla çok muhatap olmamalıdır. Daha sonra yaşı ilerledikçe kontrollü kullanım sağlanmalıdır. Bu da yine ailelerin dikkatli olması gereken bir konudur. Daha geniş çapta incelenebilir.

Kaynaklar

- Aydın, Mehmet Zeki, “Ailede Ahlak Eğitimi” C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 7, Sivas, 2003.
- Bayraklı, Bayraktar, *İslam’da Eğitim*, MÜ İfav Yayınları, İstanbul, 1989.
- Cüceloğlu, Doğan, *İçimizdeki Çocuk*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1993.
- Çetin, Musa, *Nebevî Yaklaşımına Aile İçi Eğitimde Temel Kavramlar*, Uluslararası Aile İçi Eğitim Çalıştayı, Iğdır Üniv. İlahiyat Fakültesi, Iğdır, 2016.
- Gazzâlî, *İhyau Ulumiddin, Rub-ul İbadat*, Cilt 3, Denizli, 2004.
- Hökelekli, Hayati, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, Dem Yayınları, İstanbul, 2018.
- Girişken, Neriman, *Çocuk Eğitiminde Ailenin Etkisi*, Atatürk Üniversitesi, Ziraat Fakültesi Dergisi, Aralık, 2010.
- Senemoğlu, Nuray ve Subaşı Kurç, Güzin, *Eğitim Psikolojisi*, MEB, Ankara 2001.
- Kılıç, Recep, *Ahlakın Dini Temelleri*, TDV Yayınları, Ankara, 2016.
- Çakır, Seval, *Bir Kurum Olarak Ailenin Din Eğitimi İşlevi*, Yüksek Lisans Tezi, Eylül 2019.
- Süleyman Gümrukçuoğlu, *Çocuğun Din Eğitiminde Ailenin Rolü*, Mayıs 2017.
- Turan, İbrahim, *Ahlâk-ı Alâî’de Aile Ahlâkı*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 8, Sayı 2, Aralık 2015.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 1974.

Yazım İlkeleri / Author Guidelines

1. **ilâhiyât: akademik araştırmalar** bilimsel hakemli bir dergi olup Ocak ve Aralık ayları arasında, yıllık olarak yayınlanır. Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir. (**ilâhiyât: annual of academic studies** is a refereed peer-reviewed journal of which is published annually, between January and December. The official languages of the journal are Turkish and English.)
2. **ilâhiyât** akademik makalelerin yanı sıra felsefe alanındaki akademik etkinlik, söyleşi, kitap ve makale değerlendirmesi ve eleştiri yazılarına da, maksimum 600 ile 1000 kelime arası olmak kaydıyla, yer verir. (**ilâhiyât** also publishes academic activities, interviews, reviews of book and paper and critical papers beside academic papers as long as they are between 600 and 1000 words.)
3. **ilâhiyât** çeviri makalelere de yer verir. Çevirisi yapılacak makalenin yazarı, tarihi, nerede yayımlandığı, cildi, sayısı ve sayfası gibi künye bilgileri eksiksiz belirtilmeli ve eğer telif koruması kapsamında çıkmamışsa yayım izni alınmış olmalıdır. (**ilâhiyât** also publishes translations. All translations should include the name of the original paper, its writer, its date, its place of publication, information about the journal in which it is published and the consent of the original publisher if it is still under the copyright protection.)
4. Dergide kör hakemlik sistemi uygulanır. Dergiye yayınlanmak üzere gönderilen yazılar en az iki hakem tarafından değerlendirilir. (There is a blind review system in the journal. Each paper sent for publication is evaluated by at least two referees.)
5. Dergiye yayınlanmak üzere gönderilen yazılar 150 kelimeyi geçmeyecek bir Türkçe ve İngilizce başlık ve özet içermelidir. Yazılarda konuyu tanımlayan Türkçe ve İngilizce uygun anahtar kelimeler bulunmalıdır. Yazılarda kullanılan kaynaklar makale sonunda kaynakça listesi olarak Chicago formatında verilmiş olmalıdır. (All papers should contain 150 words abstract both in Turkish and English. They should contain key words in Turkish and English. References and bibliography should be given at the end of the paper in Chicago Style.)
6. Dergide kör hakemlik sistemi uygulandığından gönderilen yazıların isimsiz olmak üzere Makale Takip Sistemi üzerinden online olarak gönderilmesi gerekir. (Since there is a blind review process, papers must be sent online without name of the author, by Manuscript Tracking System.)

7. Yazılar 5000 kelimeyi geçmemeli, A4 kağıdının bir yüzüne 1,5 aralıklı, sol, sağ ve üst 4,5 cm, alt 3,5 cm boşluk bırakılarak yazılmalıdır. Yazılarda, alt başlıklar dahil, Times New Roman 11 punto kullanılmalıdır. (Papers should not exceed 5000 words, with a one and half space interlining, with margins left, right and up 4.5 cm, down 3.5 cm. In papers it should be made use of Times New Roman 11 points.)
8. Yazı içinde grafik veya resim varsa maksimum 10x20 ebatında ve ayrı bir dosya olarak jpeg veya jpg formatında gönderilmelidir. (Any picture or graphics in the paper should be sent separately as a jpg file and should be maksimum 10x20 cm. in size.)
9. Yayın Kurulu, yazıların yayımlanıp yayımlanmamasına karar verme yetkisine sahiptir. Yazılardaki fikirlerin her türlü yasal sorumluluğu yazara aittir. (Editorial Board is fully authorized about whether to publish or not to publish the paper. The author is fully responsible for the ideas in the paper.)
10. Yayımlanan yazıların tüm hakları **ilâhiyât**'a aittir. Kaynak gösterilmek şartıyla alıntı yapılabilir. (All rights of the published papers belong to **ilâhiyât**. The author of the paper should be cited for any citations from the paper.)

Metin İçi Kaynak Gösterme / Citations within Text

1. KİTAP

Tek yazarlı

- ¹ Gilbert Ryle, *The Concept of Mind*, London & New York: Routledge, 2009, s. 100.
- ² Ryle, *The Concept of Mind*, s. 101.
- ³ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2001, s. 25.
- ⁴ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 30.

İki veya çok yazarlı

- ¹ Alfred North Whitehead & Bertrand Russell, *Principia Mathematica*, 3 vols, Cambridge: Cambridge University Press, 1910, I, 15.
- ² Whitehead & Russell, *Principia Mathematica*, II, 17.
- ³ Betül Çotuksöken & Saffet Babür, *Ortaçağda Felsefe*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2000, s. 15.
- ⁴ Çotuksöken & Babür, *Ortaçağda Felsefe*, s. 20.

Çeviri, edisyon (tahkik), derleme veya hazırlama

- ¹ Immanuel Kant, *Critique of Pure Reason*, trans. Paul Guyer & Allen W. Wood, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, A51 / B75.
- ² Kant, *Critique of Pure Reason*, B420.
- ³ John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, ed. A.D. Woozley, New York: Meridian Book, 1974, 1.2.1.
- ⁴ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 1.2.2.
- ⁵ Fârâbî, *Risâle fi'l-Akl*, tah. Muhsin Mehdî, Beyrut: Dâru'l-Maşrik, 1983, s. 12.
- ⁶ Fârâbî, *Risâle fi'l-Akl*, s. 13.

- ⁷ Alfred Jules Ayer, *Dil, Doğruluk ve Mantık*, çev. Vehbi Hacıcadıroğlu, İstanbul: Metis Yayınları, 1998, s. 11.
- ⁸ Ayer, *Dil, Doğruluk ve Mantık*, s. 14.
- ⁹ M. Şemseddin Günaltay, *Felsefe-i Üllâ*, haz. Nuri Çolak, İstanbul: İnsan Yayınları, 1984, s. 95.
- ¹⁰ Günaltay, *Felsefe-i Üllâ*, s. 98.

Kitap bölümü, önsöz, giriş veya sunuş

- ¹ Richard Sorabji, "The Ancient Commentators on Aristotle", *Aristotle Transformed: The Ancient Commentators and Their Influence*, ed. Richard Sorabji, New York: Cornell University Press, 1990, s. 17.
- ² Sorabji, "The Ancient Commentators on Aristotle", s. 20.
- ³ George F. Hourani, "Introduction", Averroes, *On the Harmony of Religion and Philosophy*, trans. & ed. George F. Hourani, London: Luzac & Company, 1976, s. 3.
- ⁴ Hourani, "Introduction", s. 5.
- ⁵ Şahabettin Yalçın, "Kant'ın Fenomenal Benlik Anlayışı", *Muğla Üniversitesi Uluslararası Kant Sempozyumu Bildirileri*, ed. Nebil Reyhani, Ankara: Vadi Yayınları, 2006, s. 100.
- ⁶ Yalçın, "Kant'ın Fenomenal Benlik Anlayışı", s. 101.
- ⁷ Alparslan Açıkgöç, "Sunuş", *Gazâlî, Felsefenin Temel Meseleleri*, çev. Cemaleddin Erdemci, Ankara: Vadi Yayınları, 2002, s. 15.
- ⁸ Açıkgöç, "Sunuş", s. 17.

2. SÜRELİ YAYIN

Basılı makale

- ¹ Saul Kripke, "Russell's Notion of Scope", *Mind*, 114, 2005, s. 1010.
- ² Kripke, "Russell's Notion of Scope", s. 1015.
- ³ İlyas Altuner, "Descartes Felsefesinde Tanrı-Varlık İlişkisi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 2012, s. 35.
- ⁴ Altuner, "Descartes Felsefesinde Tanrı-Varlık İlişkisi", s. 37.

Elektronik makale

- ¹ Ernest Wolf-Gazo, "Metaphysical Presuppositions of Modern Science", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 1 (2), 2011, s. 13.
- ² Wolf-Gazo, "Metaphysical Presuppositions of Modern Science", s. 15.
- ³ Ömer Naci Soykan, "Sanat ve Hakikat", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 3 (1), 2013, s. 145.
- ⁴ Soykan, "Sanat ve Hakikat", s. 146.

Popüler dergi veya gazete makalesi

- ¹ Daniel Mendelsohn, "But Enough about Me," *New Yorker*, January 25, 2010, s. 68.
- ² Mendelsohn, "But Enough about Me," s. 69.
- ³ Sheryl Gay Stolberg & Robert Pear, "Wary Centrists Posing Challenge in Health Care Vote", *New York Times*, February 27, 2010, accessed February 28, 2010, <http://www.nytimes.com/2010/02/28/us/politics/28health.html>.
- ⁴ Stolberg & Pear, "Wary Centrists Posing Challenge in Health Care Vote".

3. DİĞER FORMLAR

Kitap tanıtımı

- ¹ Marc McEvoy, "Fear of Knowledge: Against Relativism and Constructivism by Paul Boghossian", *Metaphilosophy*, 39, s. 145.
- ² McEvoy, "Fear of Knowledge: Against Relativism and Constructivism", s. 147.
- ³ Kamuran Gökdağ, "Ömer Türker, İbn Sînâ Felsefesinde Metafizik Bilginin İmkânı Sorunu", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 2 (1), 2012, s. 102.
- ⁴ Gökdağ, "İbn Sînâ Felsefesinde Metafizik Bilginin İmkânı Sorunu", s. 102.

Tezler

- ¹ Roger Arriew, *Ockham's Razor: A Historical and Philosophical Analysis of Ockham's Principle of Parsimony*, PhD Thesis, Urbana-Champaign: Graduate College of the University of Illinois, 1976, s. 10.
- ² Arriew, *Ockham's Razor*, s. 11.
- ³ Hacı Kaya, *İbn Sînâ 'da Bilimsel Kanıtlama Teorisi*, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 25.
- ⁴ Kaya, *İbn Sînâ 'da Bilimsel Kanıtlama Teorisi*, s. 29.

Konferans veya sempozyum sunusu

- ¹ Recep Alpyağıl, "Seeing Ricoeur and Islamic Philosophy as Together on Imagination", *Society for Ricoeur Studies Conference*, Virginia, USA: September 30-31, 2009.
- ² Alpyağıl, "Seeing Ricoeur and Islamic Philosophy".
- ³ Fatih Özkan, "Dil ve Dünya Görüşü", *Felsefe, Edebiyat ve Değerler Sempozyumu*, Kahramanmaraş: 1-3 Kasım, 2012.
- ⁴ Özkan, "Dil ve Dünya Görüşü".

İnternet sayfası

- ¹ "Aristotle", Accessed Date: 01.01.2012, <http://en.wikipedia.org/wiki/Aristotle>.
- ² "Aristotle", <http://en.wikipedia.org/wiki/Aristotle>.
- ³ "Aristoteles", Erişim Tarihi: 01.01.2012, <http://tr.wikipedia.org/wiki/Aristoteles>.
- ⁴ "Aristoteles", <http://tr.wikipedia.org/wiki/Aristoteles>.

ilâhiyât

akademik araştırmalar yillığı

